

MEDIÁRIUM

TÁRSADALOM – EGYHÁZ – NEVELÉS

2017.

XI. évfolyam 1. szám

Debrecen

MEDIÁRIUM

TÁRSADALOM – EGYHÁZ – NEVELÉS

Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Kölcsey Ferenc Tanítóképzési Intézet

2017. XI. évfolyam 1. szám

Szerkesztőség: 4026 Debrecen, Kálvin tér 16.

Telefon: +36 20/965 2921

E-mail: barathb@drhe.hu; vitez.ferenc@drhe.hu

Felelős kiadó: Bölcskei Gusztáv rektor

Készült a Kapitális Nyomdában, Debrecenben

Felelős vezető: ifj. Kapusi József

ISSN 1789–0357

Szerkesztőség:

BÖLCSKEI GUSZTÁV (főszerkesztő)

BARÁTH BÉLA LEVENTE, VITÉZ FERENC (felelős szerkesztők)

BEREK SÁNDOR, BODA ISTVÁN, FENYŐ IMRE, GONDA LÁSZLÓ,
KMECZKÓ SZILÁRD, OLÁH RÓBERT, PUSZTAI GABRIELLA (szerkesztők)

ARANY LAJOS (anyanyelvi lektor)

A borítót készítette: Tímár Tamás – TT Play Kft.

Megrendelhető a szerkesztőség címén.

Kéziratokat a felelős szerkesztők e-mail címére várunk

(barathb@drhe.hu; vitez.ferenc@drhe.hu).

Szerkesztőségünk a beérkezett kéziratokat Expert Peer Review eljárással lektorálja.

A meg nem rendelt, el nem fogadott kéziratokat nem őrizzük meg.

A *Mediárium* elérhetősége a világhálón: <http://epa.oszk.hu/01500/01515>

TARTALOM

Arany János 200

- KEDVESNÉ HERCZEGH MÁRIA
„A lélek virágai”.
Vázlatok Arany János dalgyűjteményéből 5
- KISS CSABA MÁRTON
Arany János a magyar és az egyetemes zenekultúrában 14
- TÓTH FERENC
Arany János és a debreceni Kollégium 21

Tompa Mihály 200

- VITÉZ FERENC
Tompa Mihály és a Virágregék változó kontextusa 27

Scientia ac Educatio

- KMECZKÓ SZILÁRD
Gondolkodás a totalitarizmus vonzásában.
Martin Heidegger esete a nemzetiszocializmussal –
a Schwarze Hefte publikálását követő értékelések fényében 40
- EGED ALICE
A törvénytől nem sújtva.
A Veit Harlan-eset, avagy meddig terjed
a véleménynyilvánítás szabadsága 49

Szemle

„Vallásórán kívüli tananyag”.

Kustár Gábor művésztanár falfestményei

a Debreceni Református Kollégium Általános Iskolájában

57

ARANY LAJOS

A nyomtatott betű segítsége a református hit terjesztésében (Méliusz);

A vallásszabadság és a haza hőse (Bocskai); Zsoltároskönyve

a templomi éneklésre szánt magyar vallásos költészet addigi csúcsa

(Szenci); A nyomdászjelvény mint a remény szimbóluma

(Huszár Gál); Szilárdság és ellenállóképesség (a Magyarországi

Református Egyház címere)

58

BERTHA ZOLTÁN

A magyar reformáció példaállító arcképcsarnoka.

Protestáns hősök. Fél száz portré az elmúlt fél évezred

magyar történelméből. (Szerkesztette: Faggyas Sándor)

69

IVÁN NIKOLETTA

Valóságészlelések – közel az Éghez

Közösségteremtők. Tisztelgés a magyar vallásszociológusok

nagy nemzedéke előtt.

(Szerkesztette: Pusztai Gabriella és Lukács Ágnes)

90

„ A lélek virágai”¹

Vázlatok Arany János dalgyűjteményéből

Arany és a zene

Hogy Arany János mikor kezdett a zenével foglalkozni, azt Bartalus Istvánnak² 1882 nyarán maga mesélte el: kisújszállási tartózkodásának egy éve alatt kezdett zenét tanulni. Módjában volt használni az igazgató könyvtárát és zongoráját. Senki nem oktatta zenére, a technika helyett inkább belső lelki táplálékot merített a tanulásból.

Szemere Pálnak³ egyik levelében 1860-ban arról ír, hogy némely versének, balladájának zenéjét előbb hallotta, mint ahogy szavakba öntötte volna. Zenéhez való vonzódása már gyermekkorában megmutatkozott. Szeretett énekelni. Különösen a zsoltárok tettek rá nagy hatást. Énekelt az iskolai kórusban, vándorszínészként tanította a színésztársakat, majd a szalontai Kántust is vezette. Felőttként bariton hangja volt, örömmel énekelt. Sógora, Ercsey Sándor⁴ írta róla, hogy szerette, ha a templomban jól kiénekelte magát.⁵ Kottaismerete javát is a debreceni Kántus akkori kottáiból szívta magába, a lejegyzés mintáit is ott láthatta.

A zongorát később felváltotta a gitár. Debreceni diákként – mint minden kollégiumi diák – ő is próbálkozott hangszeres tanulmányokkal. A Kollégiumban tanult meg jobban gitározni, vagy ahogyan ő hívta „tamburázni”. A *Tamburás öregúr* keletkezése után a tambura mellett másik hangszert (guzlicát) is említ a *Népdal* és a *Szibinyáni Jank* balladákban.⁶

¹ Az itt közölt tanulmány a DRHE 2017. április 5-én rendezett *SCIENTIA AC EDUCATIO* konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

² Bartalus István (1821–1899): zenetanár, népdalgyűjtő, zenetörténész.

³ Szemere Pál (1785–1861): költő, az MTA és a Kisfaludy Társaság tagja.

⁴ Ercsey Sándor (1827–1898): ügyvéd, irodalomtörténész, Arany sógora.

⁵ Ercsey Sándor: *Arany János életéből*. Ráth Mór, 1883, 12–13.

⁶ Voinovich Géza: *Arany János életrajza 1817–1849*. Budapest, MTA, 1929. I./30.

Ismert adat az is, hogy az 1870-es évek elején, miután névnapját ünnepelve baráti körben említést tett gitártudásáról, Salamon Ferenc történész megajándékozta egy tamburával. Ezen hallás után játszott népdalokat, nótákat, amelyek közül sokat le is jegyzett. Kottaírása rendezett, esztétikus volt, zenei műveltségét felnőtt életében is továbbfejlesztette. De saját maga is komponált dalokat, ismereteink szerint 26 melódiát. Ő maga mondta, hogy amik a fülében zsonganak:

*„Régi dalok csuda hangmenettel”; „Néha új dalt terem önkint húrja. S felejtí legott, már ő le sem írja; Később, ha megint eszébe ütődik, Álmodta-e, vagy hallotta? –tűnődik.”*⁷

Hogy saját maga is szerzett dallamokat, arról csak a családja tudott. Megtanította feleségének a dallamokat, és ő maga kísérté gitárral. Arany halála után felesége mint titkot fedte fel Bartalusnak – így kerültek a nyilvánosság elé.

Bartalus Arany halála után 19 dallamot énekkel és önálló zongorakísérettel feldolgozva jelentetett meg.⁸ A *Világ* (1852) című vers 13–16. sorában kesernyés öniróniával írja:

*A világ egy vén muzsikás,
Nem tud ő már kezdeni mást;
Minden hangból húz csak felet,
„Minden nap egy nótát feled.”*

Zenei tudása felnőtt korában az ifjúkori tudásánál megrekedt, pedig a magasabb zene megértésére is eljuthatott volna. Nem volt hangverseny- és operalátogató. Ezt írta egyik levelében: *„Lisztet sohasem láttam, s nem is hallottam.”*⁹

Arany és Bartalus barátsága

Ismeretségük az 1850-es években Nagykőrösön kezdődött. Barátságukat a magyar népdal szeretete hozta össze és tartotta őket együtt. Mikor Arany 1860-ban Nagykőrösről Pestre költözött és a Kisfaludy Társaság igazgatója lett, megindí-

⁷ Arany János: *Tamburás öregúr* 1877. júl.12.

⁸ Bartalus István: *Arany János dalai Petőfi, Amade és saját költeményeire*. Révai, Bp., 1884.

⁹ Voinovich Géza: *Arany János életrajza 1817–1849*. MTA, Bp., 1929. II./407.

totta a *Szépirodalmi Figyelő* című folyóiratot. Hamarosan köré gyűltek mindazok, akik az irodalommal, művészettel, művészetelmélettel foglalkoztak. Köztük volt Bartalus István is, aki Erdélyből, Bálványos-Váraljáról a zenei pályát megcélzó tervei miatt költözött 1851-ben Budapestre. Zeneesztétikával, folklórral, művészeti kérdésekkel foglalkozott, különösen érdekelte a magyar népdalgyűjtésnek az akkoriban még kevésbé ismert formája, a szöveg és dallam együttes följegyzése. Nagyszabású gyűjtést és gyűjteménykiadást tervezett, ez vezette Arany közelébe is. Arany megkedvelte őt, később a Kisfaludy Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia is magához fűzte. Ő volt Arany zenei és népköltészeti hajlamainak, egyúttal dallamkomponáló próbálkozásainak koronatanúja.¹⁰

Ennek a barátságnak köszönheti a jelenkor mintegy 200 dallamnak az ismeretét. A költő, bár kottaismerő volt, talán soha nem írta volna le az emlékezetében élő melódiákat, ha erre Bartalus meg nem kéri. 1871–74 között kottázott le kéziratot daloskönyvébe 149 dallamot, Bartalus István *Egyetemes Gyűjteményében* pedig további 50 dallam szerepel Aranytól.

Arany nem volt népdalgyűjtő, nem korának más adatközlőitől vetett papírra dallamokat, hanem saját emlékeire hagyatkozva, a már öregedő költő élesebb belső látásával újította fel gyermekkori emlékeit, megmutatva azt az ívet, amelyből zenei gondolatvilága, „zenei önéletrajza” felépült.

Hogy ez a műfaj nem volt számára közömbös, a magyar dalról leírt gondolatai több helyen is jelzik.

„Valóban különös is lenne, ha a tudomány, míg föld és tenger minden növényét előkutatja, mellőzné az emberi lélek virágait ... míg nyelvészetben éj-napi gondjait áldozza a szó testének, sajnálná figyelmét a szótul, midőn hármóniás kapcsolatban nyilatkozik mint érzés vagy kedély, mint képzelet vagy éppen értelem”¹¹.

Igazi visszhangra azonban a kézirat (kiadás híján) nem talált. Lappangó gyűjteményként Bartalus hagyatékából váratlanul került elő a centenáriumi előkészületek idején 1917-ben. Bartalus *Arany János dalai* című kiadványának előszavában (1884-ben) írt arról, hogy a költőnek milyen szerepe volt a gyűjtőmunkában:

¹⁰ Kodály Zoltán – Gyulai Ágost: *Arany János népdalgyűjteménye*. Kodály Archivum – Argumentum Kiadó, 15.

¹¹ Lásd Arany János írását *A magyar népdal az irodalombancímmel*.

„.....Nem szabad elhallgatnom, hogy Arany 1871-ben, mikor népdalgyűjtésre elindultam, régibb emlékeiből egy egész kötetet írt össze számomra hangjegyekkel és más jegyzetekkel. Ezen dalok összege mintegy 150-re tehető.”¹²

Azután sokáig nem esett szó Arany János népdalgyűjteményéről. Nyoma vészett, feledésbe ment, pedig ott volt a *Paedagogium* könyvtárának birtokában. Arany kéziratos fotókópiájára maga Bartalus írta rá a címet: *„Régi Népdalok, melyeket Népdalgyűjteményem számára Arany János gyermekkori emlékeiből saját kezűleg írt le hangjegyekkel. 1874. Bartalus István.”*¹³

A kéziratos gyűjtemény tartalma

Mi mindenre emlékezett Arany? A kéziratos gyűjtemény (149 dallam) zenei anyaga a kor zenei köztudatának keresztmetszete, a népdalismeret jelentős állomása. Láthatjuk milyen zenei táplálékon nőtt fel, mit kapott környezetétől. Szeme gyengülése ellenére is rendezett kottairással, szép kézírással, letisztázva vetette papírra zenei emlékeit. Nem nevezte meg forrásait: kitől, mikor, hol hallhatta, tanulhatta énekeit. Kottáinak ütembeosztása, bár helyenként hibákat tartalmaz, az ütemek belső ritmusának részletezésében nagy gondosságot mutat. Érdekes megfigyelés a lejegyzés hangnemeinek vizsgálata: 53 esetben nem használ előjegyzést, 64-ben három keresztet, egy keresztet 8, kettőt 9, egy b-t 14, kettő b-t 1 esetben. Ez a rögzítés a gitáron könnyebben játszható hangnemeket jelenti. A dalokat egy verssel közli, ha a szöveget elfelejtette, úgy hagyta, a dallamot őrizte meg épebben. A dallamok között hármassal igyekezett rendet teremteni. Csoportosítása arról árulkodik, hogy hallhatott Erdélyi János népdalgyűjtő felszólításáról, találkozhatott az 1830-as egyéb gyűjteményekkel. Ismerte a debreceni és pataki diákhagyományokat. Erdélyi Jánosra többször is utal, tőle kölcsönzi daloskönyve első fejezetének kissé magyartalan megnevezését. A hármassal a dalok fajtái között akart rendet teremteni.

- I. fejezet Népdalok és rokon dalok (103 dallam)
- II. fejezet Társas dalok – többnyire idegen dallamra (38 dallam)
- III. fejezet Kántáló dallamok és gyermek réják (8 dallam)

¹² Gyulai Ágost: *Arany János népdalgyűjteménye* 16.

¹³ Gyulai Ágost: *Arany János népdalgyűjteménye* 17.

Az **első csoport** dalai (103 dallam) a legkülönbözőbb stílusrétegekhez tartoznak. Ötfokú dallam egy sincs köztük. Kodály jegyzeteiből, a hangnemek vonatkozásában a következő áttekintést láthatjuk (leggyakrabban dúr-moll hangnemekkel, kisebb számban pedig modális hétfokúsággal találkozunk):

Dúr autentikus (magasjárású):	38+14+4 db
Dúr plagális (közép és alsójárású):	14+18+1 db
moll autentikus:	26+4+0 db
moll plagális:	5+3+0 db
dór:	7+1+2 db
fríg:	7+0+1 db
mixolíd:	2+0+0 db
kéttercű:	3 db ¹⁴

Szalonta nem tartozhatott Arany gyermekkorában sem a legrégiesebb helyek közé. Új település volta és a Bocskai-hajdúk nemesi öntudata együttesen hozzájárulhatott a hagyomány ősrétegének megfakulásához. Annak sem található jele, hogy Arany érintkezett volna az alacsonyabb szájhagyományos műveltségű rétegekkel vagy a zárt, de ősi hagyományú pásztorsággal. Arany középsztyálybeli kultúrája eltér attól a dalismerettől, amit Kodály 1916–17-es gyűjtése a pásztorság szegényebb rétegéig eljutva a felszínre tudott hozni.

Kodály *Arany János dallamgyűjteménye* című tanulmányában így ír erről:

„Ma népdalismeretünk (...) Aranyénak sokszorosa, mennyiségben is, minőségben is. Arany csak egyetlen helynek, Nagyszalontának népdalait ismerte élményszerűen. Ott a néphagyomány mélyrétege, úgy látszik, már akkoriban sem igen élt. Vagy ha élt, Arany nem jutott érintkezésbe azzal a néposztállyal, amely őrizte. Még száz évvel Arany születése után is halhattunk ott régi pásztor és betyárdalokat, melyeknek nála nincs nyoma, pedig bizonyára akkor is éltek. Arany nyilván nem ismerhette szülőföldje dalkincsét a maga teljességében, hanem csak ezt a részletét, amely közvetlen környezetében élt.”¹⁵

¹⁴ Kodály Zoltán – Gyulai Ágost: *Arany János népdalgyűjteménye*. 95.

¹⁵ *Magyar Népköltési Gyűjtemény XV.* kötet. Kodály Zoltán *Nagyszalontai Gyűjtése*. Szerk: Szalay Olga – Rudasné Bajcsay Márta. Balassi Kiadó – Magyar Néprajzi Társaság, Bp., 2001. 41.

Figyelemre méltó viszont a feljegyzett dalok közt a népballadából való töredék vagy részlet. Ilyen például a *Jó ló volt a fakó*(*) Barna Péter ballada-töredék.

12.

Lassau

Jó ló volt a fakó, jó ló is el-let-tu
Hé-ja meg az í-sen a ki fel-ra-vel-tu.

Összesen 18 dallamot sorolhatunk fel azok közül, amelyek mind az Arany kéziratban, mind Kodály 1916–17-es nagyszalontai gyűjtésében fellelhetők, mint az alábbi két dallam: Arany gyűjteményében (fent)*, Kodály gyűjtésében (lent)¹⁶

0.

A kolo mi kelo a sarkanju. Ovi kovals a bar sa jastju

Énekelté Balog Erzsé, 21 éves
1916. október 4.

7 (1) 13

Tánclejtés $\text{♩} = 114$, 120 erős hangszólyok

1. Ugy ig a tűz, ha tűz-nek né,
2. a vi-lág. mit a - dök rá.
Any-nyit a - dök a vi-lág san-út - ra.
Mint a (ku-tya-u-ga-tás-ra.
kő-töm mad-ság-já-ra.

¹⁶ Kodály Zoltán Nagyszalontai gyűjtése. Balassi Kiadó, Budapest, 2001. 81.sz.

Arany gyűjteményében (fent)

22.

Nem úgy van más mint volt rég De - bo - rult a ma - gyar ég
Nem for - dul - hat máj vég - re Nap a hús ma - gyar ég - re?

Énekelté özv. Cségyé Lajosné Kenéz Zsuzsa, 64 éves
1916. október 8.

5 (8) 4

Poco rubato $\text{♩} = 76$

1. Nem úgy van más, mint volt rég, m Bé - bo - rult az ma - gyar ég.
Nem is for - dul máj vég - re Nap a hús ma - gyar ég - re.

... és Kodály gyűjtésében (lent)¹⁷

A **második fejezet** 38 dallama a 19. század elején keletkezett németes, divatos kispolgári dalstílus ízlésvilágát követi. E dalok Csokonai, Kölcsey, Kisfaludy, Vörösmarty, szövegei „idegen dallamra”. A gyűjteménynek ez a része fontos dokumentum a magyar biedermeier megértéséhez is.¹⁸

A **harmadik fejezet** rövidsége (8 dallam) talán a gyermek Arany elvonuló természetéről árulkodik. Nem valószínű, hogy a szalontai gyerekek ennyire kevés játékot tudtak. Mégis ezt a részt tekinthetjük inkább a népköltészet körébe tartozónak, mint a második fejezetet.

¹⁷ Kodály Zoltán *Nagyszalontai gyűjtése*. Balassi Kiadó, Budapest, 2001. 264. sz.

¹⁸ Kodály Zoltán – Gyulai Ágost: *Arany János népdalgyűjteménye*. Kodály Zoltán: *A gyűjtemény jelentősége*. 11.

Az alábbi két dallam napjainkban is általánosan ismert.
Arany gyűjteményében (*)

66

Ha valaki mégis él mégis él A ju-hár é-p-en úgy él
A ju-hár é-p-en úgy él. Szívd orrö - be
Zöld erdő - be. Le-sít, dudál furulyát
furulyát Pillay ballag meg-meg-áll Pillay ballag meg-meg-áll

47.

Ugy az erdőt, sem él-ik a székely a ma gyarmat, sőt, ha me-ki
Csipet-lés, bő nád-rá-gye szar-mak. De a magyar 'bol-mány'nak, kő-gyöngy
fő-sék sük ongyar pártá nak magyar fő-kő-lő-mek.

A Kéziratos dalos-gyűjtemény küzdelmes 80 éves útja a kiadásig

A daloskönyv önálló kiadásban csak 1952-ben jelenhetett meg az Akadémiai Kiadónál. A Kisfaludy Társaság a népi megismerési mozgalmak, népeleti gyűjtések felkarolójaként 1861-ben határozta el a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* sorozat elindítását. Az utolsó, 14. kötetnek Arany János születése 100. évfordulójára kellett volna megjelenni. Kodály lett felkérve Szendrey Zsigmonddal 1916-ban, hogy keresse meg a már összegyűjtött dalszövegekhez a hiányzó dallamokat, kutassa fel az Arany János dalkészletével való közös pontokat, gyűjtse össze azokat a szalontai adalékokat, melyeket a költő ismerhetett.

„1916-ban Sebestyén Gyula felkért, hogy a már összegyűjtött dalszövegekhez szerezzem meg a dallamokat. A beérkezett 27 füzetnyi szöveg áttanulmányozása után 1916 október és decemberben három hetet töltöttem Nagyszalontán. Azt az irányítást kaptam, hogy azt válogassam össze, amit Arany ismerhetett.”¹⁹

Kodály gyűjtői koncepcióján kívül esett a felkérés (először a hagyományaiban érintetlen peremvidékeket, főútvonaltól elzárt településeket keresi), ám Arany iránti tisztelete miatt (foglalkozott verstanál) elvállalta a munkát. Alkalmazkodva a szerkesztői szempontokhoz, elkészítette a rábízottakat. A sorozat kiadása azonban elakadt. A *Nagyszalontai Gyűjtés* 14. kötete a háború kártevése és sok egyéb nehézség miatt nem jelenhetett meg a centenáriumra. Csak 1924-ben, 50 évvel a kézirat írásának időpontjától vált lehetővé a kiadás, Kodály gyűjtésének csak töredékével. Kodály hiába kérte akkor a szöveg és dallam egységes megjelentetését, javaslatai nem találtak megértésre. Arany kéziratgyűjteményének kálváriája csak 1952-ben ért véget, amikor a kiadvány zenei gondozásával Kodályt, a szövegével pedig Gyulai Ágostot bízta meg.

„Súlyos mulasztás volt 80 esztendeig kéziratban hevertetni a gyűjteményt. Közzététele új világot vet Arany sok versére, általában verselésének titkára”²⁰ – írja Kodály a kötetben a gyűjtemény jelentőségét méltatva. A daloskönyv nemcsak kortörténeti érték, hanem a reformkor magyar zeneiségének gyűjtőtűkre és Arany emberségének zenéjén keresztül való megismerésének kulcsa.

IRODALOM

- Arany János népdalgyűjteménye. (1952) Közzéteszi: KODÁLY Zoltán és GYULAI Ágost (szerk.: SZABOLCSI Bence), MTA, Bp.
- BARTALUS István (1884): *Arany János dalai Petőfi, Amade és saját költeményeire*. Révai, Bp.
- ERCSEY Sándor (1883): *Arany János életéből*. Ráth Mór, Bp., 12–13.
- KODÁLY Zoltán – GYULAI Ágost (2001): *Arany János népdalgyűjteménye*. Kodály Archívum – Argumentum, Bp., *Magyar Népköltési Gyűjtemény XV. kötet*.
- SZALAY Olga – RUDASNÉ BAJCSAY Márta, szerk. (2001): *Kodály Zoltán Nagyszalontai Gyűjtése*. Balassi Kiadó – Magyar Néprajzi Társaság, Bp.
- VOINOVICH Géza (1929): *Arany János életrajza 1817–1849*. MTA, Bp.

¹⁹ Kodály Zoltán: *Visszatekintés. Nagyszalontai gyűjtés* 102.

²⁰ Kodály Zoltán – Gyulai Ágost: *Arany János népdalgyűjteménye*. Kodály Zoltán: *A gyűjtemény jelentősége*. 11.

(*) *Arany János daloskönyve – válogatás a költő dalgyűjteményéből*, Dsupin Pál, dp3

Arany János a magyar és az egyetemes zenekultúrában¹

„Kevés számú lyrai darabjaim közül most is azokat tartom sikerültebbeknek, a melyek dallamát hordtam már, mielőtt kifejlett eszmém lett volna - úgy hogy a dallamból fejlődött mintegy a gondolat. Sőt balladáim fogalmazásakor is, az első, még homályos eszme felközlésénél már ott volt a rhythmus, a dallam, rendszerint nem eredeti, hanem valami régi népdalhang, mely nem tudom, micsoda sympathiánál fogva épen a szülemlő eszméhez társult...”

A fenti sorokat Arany János írta Nagykőrösön 1860. április 14-én kelt levelében barátjának, Szemere Pálnak. Szabolcsi Bence 1953-ban megjelent tanulmányában így ír ezekről a gondolatokról: *„Ez a nyilatkozat – hasonlókat Goethe és Schiller vallomásaiból is ismerünk – nem kevesebbet jelent, mint hogy a nagy Arany-költemények java mögött zenei emlékek s éppen népi dallamemlékek lappanganak...”*

Ismeretes, hogy Arany János egy egész népdalgyűjteményt hagyott az utókorra, közel másfélszáz dallamot írt le öregkorában, emlékezetből. Több évtized távolából, fejezetekbe rendszerezve kottázta le a dalokat, mindezt olyan precizitással, hogy Kodály Zoltán is elismerően nyilatkozott róla: *„... lejegyzései zenei szempontból oly pontosak és lelkiismeretesek, hogy szinte minden zenész kortársáét felülmúlják.”* Nem lehetnek tehát kétségeink afelől, hogy a fiatal korában vándorszínészként szép zengő baritonjáért is dicsért Arany János életében mindig meghatározó szerepe volt a zenének.

Megfogalmazódik a kérdés: hány népdalt ismerhetett fiatalkorában Arany János, ha évtizedekkel később is le tudott jegyezni mintegy 140 éneket?

Arany költészetének zenei gyökereire minden bizonnyal ösztönösen ráéreztek már a kortársai is. Képzett és műkedvelő zeneszerzők egész sora fordult Arany verseihez, s készített – többnyire zongorakíséretes – műdalt valamelyik költeményére. Minden valószínűség szerint legelső megzenésített költeménye

¹ A DRHE SCIENTIA AC EDUCATIO konferenciáján (2017. április 5-én) elhangzott előadás szerkesztett változata.

a *Nemzetőr dal* (*Süvegemen nemzeti szín rózsza...*) című verse volt. Ennek keletkezési története szinte percről percre ismert, Márki Sándor leírásában, ekként:

1848 júniusában a IX. honvédszászlóalj önkéntesei Szalontára bevonulván. Arany, amint este 7 órakor hazament lakására, pár perc alatt megírta ezt a versét: Süvegemen nemzetiszín rózsza, Ajakomon kedves babám csókja stb. Félnyolckor már ott volt a Rozványék boltjában, hol Fónyad (Fónagy) József szalontai honvéd fuvolán mindjárt dalt szerzett hozzá, ezt Rozvány György lehangjegyezte és este 9-kor már a kilences honvédeket is megtanították az új dalra, melyet csakhamar széltében énekeltek a táborban.

Álljon még itt néhány további zeneszerző kortárs neve, akik szintén zenét írtak valamelyik Arany-vershez:

Gróf Festetich Leó (1800–1884):

A betyár (Kondorosi csárda mellett), Hej! iharfa...

Mosonyi (Brand) Mihály (1815–1870):

Letészem a lantot, 1863 (dal), Mátyás anyja, 1864 (dal), Bordal, 1864 (férfikar)

Bartalus István (1821–1899):

Ej! haj! ne szomorkodj! Bordal énekre és zongorára, 1863. (Az Arany-vers címe: Csendes dalok.)

Kohányi Sámuel (1824–1905):

Széchenyi album. 10 eredeti magyar dal zongorakísérettel

Simonffy Kálmán (1832–1881):

Hej! Iharfa...

Zichy Géza (1849–1924):

Zách Klára (tenor solo, vegyes kar, zongora)

Az Arany János-émlékév alkalmából kibocsátott egyedi emlékérmé hátoldala; tervezője Király Vilmos szobrászművész

A 19. század második felében divatos műfaj volt a melodráma, tulajdonképpen hangszerkíséretes színpadi szavalt. Arany János balladái közül többhöz írt kísérőzenét Révfy Géza, mellette még Kapi Gyula és Lányi Ernő tartozik az ismertebb melodrámaszerzők közé.

A századforduló táján már zenés színpadi művek, operák is születtek Arany-költemények nyomán. Mihalovich Ödön, a Zeneakadémia egykori igazgatója a *Toldi szerelméből* írt wagneriánus zenedrámát 1895-ben, öt évvel később a kolozsvári zeneiskola vezetője, Farkas Ödön készítette el a *Tetemrehívás* című egyfelvonásos operáját. Rékay Nándor, az Operaház karmestere pedig 1906-ban a *Nagyidai cigányok* történetére írt nagyszabású, három felvonásos dalművet. Sajnos, egyik darab sem aratott maradandó sikert, néhány előadás után valamennyi a feledés homályába merült.

A következő felsorolásban mindazok a zeneszerzők szerepelnek, akik valamilyen műfajban Arany János egyik-másik versét megzenésítették:

Balázs Árpád (1937–)	Karl Jenkins (1944–)
Bárdos Lajos (1899–1986)	Kadosa Pál (1903–1983)
Bartalus István (1821–1899)	Kalmár László (1931–1995)
Bertha Sándor (1843–1912)	Kapi Gyula (1850–1923)
Bozay Attila (1939–1999)	Kasics Ozmán (1876–1937)
Buchner Antal (1882–1950)	Kazacsay Tibor (1892–1977)
Daróczi Bárdos Tamás (1931–)	Kodály Zoltán (1882–1967)
Decsényi János (1927–)	Kohányi Sámuel (1824–1905)
Egressy Samu (19. sz.)	Kósa György (1897–1984)
Elek Szilvia (1970–)	Köveskúti Jenő (19–20. sz. fordulója)
Farkas Ferenc (1905–2000)	Kutass (Kutnyánszky) Jenő (19. sz. 2. fele)
Farkas Lajos (1867–1940)	Kürtösi Elemér (20. sz.)
Farkas Ödön (1851–1912)	Lányi Ernő (1861–1923)
Fasang Árpád (1912–2001)	Lavotta Rezső (1876–1962)
Fónagy József (19. sz.)	Ligeti György (1923–2006)
Gaál Ferenc (1860–1906)	Loránd István (1933–)
Harmat Artúr (1885–1962)	Madarász Iván (1949–)
Hazslinszky Gusztáv (1855–1918)	Michnay Ödön (1912–2002)
Hegyi Béla (1858–1922)	Mihalovich Ödön (1842–1929)
Hetényi Albert (1875–1951)	Mihály András (1917–1993)
Jakab István (19. sz.)	

Mosonyi (Brand) Mihály (1815–1870)	Szabados Béla (1867–1936)
Nádor Mihály (1882–1944)	Szendy Árpád (1863–1922)
Nemes Elemér (1880–1949)	Szöllősy Attila (19. sz.)
Nesztlényi Pfeiffer Judith (20. sz.)	Szónyi Erzsébet (1924–)
Pődör Béla Albert (1923–2000)	Sztojanovits Jenő (1864–1919)
Reinitz Béla (1878–1943)	Tornyos György (1924–1997)
Rékay Nándor (1870–1943)	Vajda János (1949–)
Révfy Géza (1868–1941)	Vavrinecz Mór (1858–1913)
Sári József (1935–)	Weiner Leó (1885–1960)
Siklós Albert (1878–1942)	Wusching Konrád Pál (1827–1900)
Simonffy Kálmán (1832–1881)	Zichy Géza (1849–1924)
Soproni József (1930–)	

A több mint 60 név közül sok alig ismert, műkedvelő zeneszerzőt takar, de szerepel a listán Kodály Zoltán, Weiner Leó, Bárdos Lajos, Kadosa Pál, Farkas Ferenc, Ligeti György, Decsényi János, Sári József, Bozay Attila és Vajda János is – ők valamennyien kiemelkedő alakjai a 20. századi magyar zenetörténetnek.

A nemzetközi zenei életben Kodály mellett Ligeti György számít a legjelentősebbnek, ő 1956-tól fél évszázadon keresztül Németországban, majd Ausztriában élt, s az utóbbi évtizedek egyik legnagyobb hatású szerzőjeként tartja számon a zenei világ. Ligeti öt Arany-verset zenésített meg (pontosabban csak négyet, mert az ötödik versnek csak a fordítója Arany János, az eredeti költeményt – *Az ördög elvitte a fináncot* címmel – Robert Burns írta).

- Ligeti György: *Öt Arany-dal*
https://www.youtube.com/watch?v=eHGP6_7fi30

Kodály kétszer fordult Arany költészetéhez; az opusszám nélküli *Négy dal* első tétele a *Haja, haja* című versre készült, míg a második feldolgozás egy nőikari remekmű, a *Csalfa sugár* című.

- Kodály Zoltán – Arany János: *Csalfa sugár*
<https://www.youtube.com/watch?v=j-9AoEGOYZo>

Érdemes megemlíteni, hogy ugyanez a költemény, ami egyben az *Őszikék* egyik utolsó darabja, Ligeti figyelmét is felkeltette, az ő ciklusának a kezdő dala készült ugyanezre a szövegre.

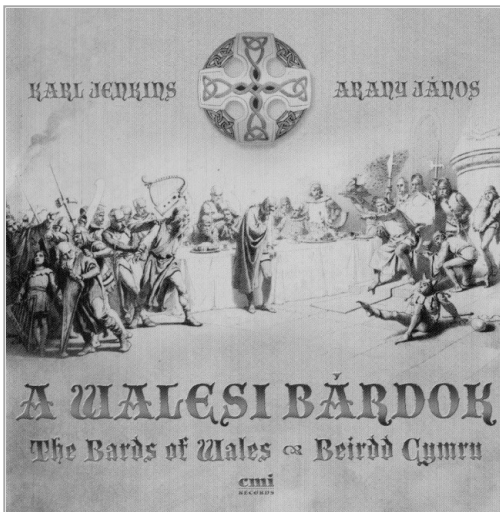
A 20. század utolsó harmadában már a könnyűzenei illetve a népzenei és világi zenei műfajok képviselői is felfedezték Arany János költészetét. Olyan köz-

ismert előadóművészek, dalszerzők, mint Szörényi Levente, Sebő Ferenc vagy a Kaláka együttest vezető Gryllus Dániel is számos Arany-verset és -balladát zenésítették meg. Szintén több költeményt dolgozott fel Dinnyés József, Kobzos Kiss Tamás és Victor Máté. Ide sorolhatók még az újabb generációhoz tartozó Szarka testvérek (Ghymes) és Szirtes Edina Mókus.

Néhány, a világhálón is fellelhető felvétel elérhetősége:

- *Vörös Rébék*. <https://www.youtube.com/watch?v=szSV-o35MY0>
(előadó: Koncz Zsuzsa)
- *A walesi bárdok*. <https://www.youtube.com/watch?v=jR8Zhuma7iA>
(előadó: Kaláka együttes)
- *Népdal*. <https://www.youtube.com/watch?v=7VSqu0EHBgg>
(előadók: Kováts Kriszta, Fool Moon).

Napjaink nemzetközi zenei életének egyik markáns egyénisége a walesi származású zeneszerző, karmester, Karl Jenkins (1944–). Mértékadó források szerint ma az egyik legtöbbet játszott kortárs szerző, műveit világszerte óriási sikerrel mutatják be. Felvételei az EMI/Virgin Classics és a Deutsche Grammophon lemez-társaságoknál jelentek meg. Több egyetem tiszteletbeli professzora illetve díszdoktora, a londoni Királyi Zeneakadémián (Royal College of Music) tantermet neveztek el róla. Számos kitüntetés birtokosa, II. Erzsébet királynő 2005-ben lovagi címet adományozott neki.

2011-ben Budapesten mutatták be *A walesi bárdok* című kantátáját, a darab azóta eljutott több európai országba, sőt a New York-i Carnegie Hall-ban is előadták. Kiadója a nemzetközi zenei életben meghatározó Boosey&Hawkes. A Jenkins-műnek köszönhetően Arany János nevét és *A walesi bárdok*at mára már egyre több helyen ismerik a világon.

A Jenkins-CD borítója

www.boosey.com/cr/music/Karl-Jenkins-The-Bards-of-Wales/55153

BOOSEY & HAWKES

Please Log In

Home Composers Publications Shop Watch & Listen Connect Rental & Licensing Film, TV & Advertising

Home Composers Catalogue Search

Search Catalogue

IN THIS SECTION

Overview
Complete Index
Other Catalogues
Featured Publications
Watch & Listen
Online Scores
Performances
Anniversaries
News
New Recordings
New Books
New Publications
What's New
Photo Gallery
Explore Genres

FEATURED COMPOSERS

Select...

Jenkins, Karl: **The Bards of Wales** (A walesi bárdok) (2010-11) 40'
for chorus, tenor solo and orchestra

Music Text

Janos Arany, English translation by Peter Zollman, Welsh translation by Twm Morys (H,E,Welsh)

Scoring

Solo parts: King Edward (T), Minstrel (Bar, T or unbroken voice), Bard 1 (Bar), Bard 2 (high voice), Bard 3 (Bar), chorus, 2.2.corA, 2.bcl, 2.dbn-4, 3.0.2trbn, btrbn, 1-timp-perc(3), xyl/SD/susp.cym/t.bells/wind chimes/BD/gsp/tamb/tom-t/cyms/susp.cym-harp-strings.

[Abbreviations](#) (PDF).

Territory

This work is available from Boosey & Hawkes for the world.

World Premiere

21/06/2011

Béla Bartók National Concert Hall, Budapest

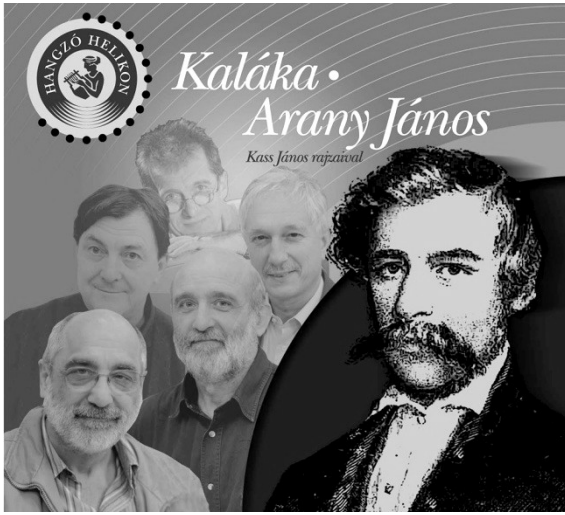
Cardiff Mixed Choir - Cor Caerdydd, English Concert Singers / MÁV Symphony Orchestra Budapest, Kodály Choir of Debrecen, Cantemus Mixed Choir of Nyiregyháza, / Karl Jenkins

Rental Online Score

A Boosey&Hawkes kiadó honlapjának részlete

Zichy Mihály: Illusztráció A walesi bárdokhoz

A Kaláka együttes
Arany János-CD-jének borítója

IRODALOM

ARANY János *hátrahagyott iratai és levelezése. 4. kötet.* (1889) Kiadja: Ráth Mór, Bp.

ARANY János *népdalgyűjteménye.* Közzéteszi: KODÁLY Zoltán és GYULAI Ágost. (1952) Akadémiai, Bp.

MÁRKI Sándor (1917): Arany János szalontai éveiből. *Irodalomtörténet*, 1917/3–4., 120–133.

http://www.epa.hu/02500/02518/00035/pdf/EPA02518_irodalomtortenet_1917_03-04_120-133.pdf (2017. 03. 31.)

SONKOLY István (1939): *Arany János és a zene.* Különlenyomat a Nagykőrösi Arany János Társaság 1938–39. évi évkönyvéből.

SZABOLCSI Bence ([1953] 1982): *Arany János népdalgyűjteménye* In: *Kodály-mérleg, Tanulmányok.* Válogatta és szerkesztette: Breuer János. Gondola, Bp.

Arany János és a debreceni Kollégium¹

Arany János és a Kollégium kapcsolata rövid ideig tartott, 1833 novemberétől volt az intézmény tógátus diákja, és 1836 februárjában hagyta el végleg a Kollégiumot, amely azonban már korábban is meghatározta Arany nevelődését, mivel a szalontai is résziskolái közé tartozott. „Mert e partikulák mind megannyi kollégiumok akartak lenni kicsinyben...”, (Arany 1907, 8) közvetítették a kollégiumi élet jó (és rossz) hatásait, s ha jelentős késéssel is, de eljuttatták ezekre a helyekre a kultúra töredékeit, amelyek Arany szellemi fejlődésének alapjait jelentették. A hatás mellett életutat is kínáltak, ám a felemelkedéshez nagy erőfeszítésekre volt szükség:

„... anyagi reményem, miért a praeceptorságot felvállalám, igen szegényül ütött ki. Hogy is ne? Rossz tartás mellett az egész évi jövedelem alig ment száz váltó forintra, s én nem tudtam ezzel gazdálkodni. Debreczenbe alig vittem annyit, hogy a beöltözés költségeit fedezhessem.” (Arany 1907, 8)

1834 márciusától egy évig Kisújszálláson, a Kollégium egy másik partikulájában vállalt ideiglenes tanítói állást.

„Török Pál a mostani pesti pap volt a rektor. Könyvtára a hazai és külföldi irodalmat válogatott munkákkal képviselte, s az szívesen megnyílt számomra. Olvastam éjjel-nappal, ha hivatalom engedte. Itt a hazai, főleg az új költői iskolához tartozó olvasmányaimat mindinkább kiegészítem.” (Arany 1907, 9)

Török Pál ajánlásának köszönhetően Debrecenben is támogatókra talált Sárvári Pál és mindenekelőtt Erdélyi József személyében. Erdélyi által, akinek leányát tanította, megélhetése is könnyebbé vált, de becsvágyó törekvéseiben is mellé-

¹ Az itt közölt írás a DRHE SCIENTIA AC EDUCATIO címmel 2017. április 5-én megrendezett konferencia keretében megtartott Arany János-teremavatáson elhangzott ünnepi beszéd szerkesztett változata.

álltak. Így szakadt félbe Arany kollégiumi pályafutása: az évszázados múltra visszatekintő, megalapozott jövő lehetőségét kínáló hivatás helyett a színészetet választotta.

„De én kalandos életpályáról ábrándozva, unni kezdtem az iskolai egyhangúságot, hosszallani a pályát, majd festő, majd szobrász vágytam lenni, a nélkül, hogy tudnám, mint kezdjek hozzá; végre 1836. februárban önként, minden anyagi vagy erkölcsi kényszerítés nélkül, odahagytam a kollégiumot, soha vissza nem térendő”. (Arany 1907, 9)

Röviden foglalkozik a szakirodalom ezekkel az évekkkel, és röviden tért vissza Arany is életének erre a szakaszára. Egyszer Gyulai Pálhoz 1855. július 7-én keltezett és a szakirodalomban sokat idézett önéletrajzi levelében, egyszer pedig a *Bolond Istók* című verses regényének 2. énekében, amelyet 1873-ban fejezett be, és amelynek Arany László óta szokásos az életrajzi olvasata. (Tarjányi 2010, 168)

Mindkét írás különösként mutatja be a debreceni eseményeket. A levél folyamatosan szembeállítja az iskola és a művészet világát, miközben egyiknek sem sikerül megfelelni, és egyik sem kínál olyan közeget, amelyben megnyugodhatna az önmagát kereső 17–19 éves fiatalember.

Bár röviden írt a diákéveinek eseményeiről, életének meghatározó fordulatként értelmezte az ekkor meghozott döntését, amely rövid időn belül hibának, tévedésnek bizonyult, s amely után az önmagára rótt büntetés, a lemondás, önkorlátozás időszaka következett.

Az 1833 novemberében kezdődő életszakasz 1836 augusztusában, a Szalon-tára való visszatéréssel ért véget, az iskolai évek, a színészet hónapjai együttesen jelentek meg az ígértes lehetőségek eltékozlásaként. A biztató jövő lelkesültsége és a csalódás, a veszteség érzése került szembe ezekben a visszaemlékezésekben:

„De a debreczeni társaságot egy színészi intrigue, nekem egész váratlanul, felbontotta, s ápril 1-én szétoszlott az, a nélkül, hogy hozzám valaki szólott vagy sorsomról intézkedett volna, kivéve, hogy HUBAY néhány ujonczot [...] együvé verbuválván, az indulás perczében engem is megszólítottak, hogy követném sorukat. Nekem nem volt mit tennem. Haza öreg szüleimhez, kik belőlem papot

vártak? Vissza a kollégiumba, honnan oly magas reményekkel távozám? Ez mindkettő lehetetlennek tetszett előttem” (Arany 1907, 10)

„... a mellett az öntudat kígyói, szegény apám sanyarú nyugtalansága, martak éjjel-nappal. Magányosan bolyongék Sziget hegyein, az Iza partján, elmélkedtem, vezeklettem.” (Arany 1907, 11)

A levélben az elhallgatás fedte el a nyugtalanító válságot:

„Eddig van, barátom, életem ez első időszaka s itt következik a fordulat. Jelenlegi állásom, hol a külsőre is kell tekinteni, nem engedi, hogy életírásom teljes legyen. Ha meghalok, ám jegyezze föl a biograph – ha lesz. De neked megvallom, privátim! és te nem fogsz visszaélni bizalmammal.” (Arany 1907, 9.)

Ezt a részt Arany a következőképpen zárta le:

„E szakaszát életemnek csupán így szeretném összefoglalni: «Néhány havi sanyarú vándorlás s hányattatás után, mi életében forduló pontot képez, ugyanazon év nyarán, már Szalontán leljük őt, stb. – »” (Arany 1907, 11)

Nemcsak életében nem jelent meg ez a beszámoló, de az 1888–89-ben Arany László által kiadott *Hátrahagyott iratai és levelezése* kötetéből is hiányzik. (Arany 1889, 35–54)

A *Bolond Istók* 2. éneke viszont részletezte hőse kollégiumi életét, jellemformáló tapasztalatait. A Kollégiumról a 20–64. versszakban, a színészet hónapjairól a 64–108-ban írt, a művészet álmaitól, a múlttól való elbúcsúzás pedig a 109–120. versszakban jelenik meg. Ezekben a szakaszokban az elhallgatás a levéltől eltérően jelenik meg. Máshol be nem mutatott részleteket bont ki, például a 20. és a 21. versszakban:

*Hip-hop, édes lovam, te vén Pegaz!
Hozzuk szénánkat egy csapásra rendbe;
A mondaként is, úgy-e, szent igaz?
Egyszer "bekukkant Istók Debrecenbe":
Aligha ott nincs. No ni! rittig, az!
Ott ül szerényen a "bagoly" terembe.
(Ez egy fellegvár, egy magas Sion,*

*Mellyel dicsekszik a kollégiumom.)
Halvány, sovány alakját hosszú tóga
– Mint gyászlobogó a nyelét – fedí;
Nem látszik, hogy nagyon jól menne dolga.
Étvágya is több, mint betöltheti; –
Hagyján az éhség! a test földi szolgálta:
Lelkét dicsőség vágya kergeti,
S mindig valami olyanért sovárogo,
Mit nem tanítanak a tudós tanárok.*

De ironia, lefokozás, ellentmondások sora bizonytalanítja el a hős alakjának egységét. Hol számár, bolond, élehetetlen, aki sem diákként, sem színészként nem sokat ér – ezt cáfolja azonban, hogy jó eredményei, tanárai elismerése más, vagy akár ugyanabban a versszakban (pl. 31.)

*Tanúlni ugyan annyit a „tanárnak”
Iparkodott ő, „a becsületért”,
Hogy nem nevezték publice számárnak.
S elfújta hangosan, amit nem ért;
Jobb „calculusa” is alig egy párnak
Lón, mire az esztendő véget ért;
Azonban őt ez mind nem boldogítja:
Sőt, hogy időt lop, azt érzé, gyanítja.*

A debreceni éveket követő válsággal párhuzamba hozhatunk egy másik, jobban ismert, és hasonló szerkezetű válságkorszakot. Az 1849-es bukás megrázó kódtatásával kerül kapcsolatba a debreceni korszak a *Bolond Istókban* is.

Az 1849 utáni lírai költészet az eddigiekkel megfeleltethető módon ütközteti a boldog múlt lelkesültségét a jelen veszteségével. Először már 1849 őszén *A lantos* című versben, amely még éppen nem mutatja az ismertebb művek legfontosabb erényeit, de azokkal együtt olvasva jelentéssel telítődik ez a hiány. Az 1850 márciusában írt *Letésem a lantot*, az *Ősszel* 1850 októberéből, az évfordulók közelében elevenné váló emlékeket egyre kidolgozottabb költői eszközökkel idézik meg.

Az utóbbi vers bravúrosan felépített esztétikuma a költői szépség tehetetlenségét, szerepének elvesztését formálja meg. Ennek érdekében nyúl vissza a klasszikus költők Debrecenben megismert világához (Bolond Istók 2.29):

*Classicusokhoz épen szíve vonta:
Kedvence volt Horác, Virgil, Homér;
De szót hüvelyből nem örömet bonta,
Virágot nem tiport el a gyomér';
Ő az egésznek bátran nékironta,
Kileste, hol foly az a finom ér,
Melyen halad cselekvés, érzet, eszme –
Habár egy szócska néhol kárba veszne.*

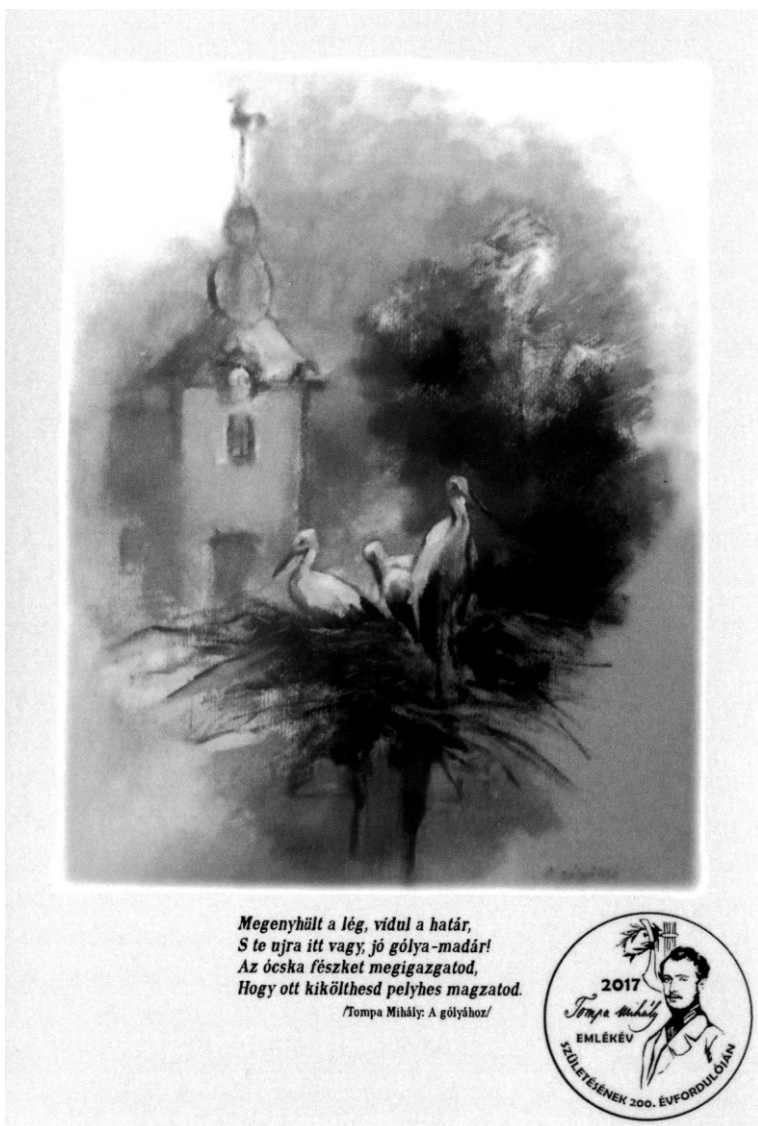
Arany János a Kollégiumban ugyan rövid időt töltött, ezt az időszakot azonban meghatározónak mondhatjuk költészete szempontjából. Tanulmányainak és itt meghozott, sorsfordító döntésének eredményeképpen olyan erkölcsi és esztétikai értékrend formálódott ki benne, amely használhatónak bizonyult immár nemcsak az egyéni, hanem a nemzeti sors válságainak megszólaltatása során is.

IRODALOM

ARANY János (1889) *levelezése íróbarátaival*. Második kötet. Bp.

ARANY János (1907) *munkái*. V. kötet. s.a.r.: Riedl Frigyes. Bp.

TARJÁNYI Eszter (2010): *Az énkép iróniája – az önéletrajz játékossága*. In: HITES Sándor – TÖRÖK Zsuzsa (szerk.): *Építész a kőfejtőben. Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára*. Bp., 167–181.

*Tomba Mihály A gólyához című versének illusztrációja
Máger Ágnes festőművész alkotása (Tóth György reprodukciója)*

Tompa Mihály és a *Virágregék* változó kontextusai¹

„Szívet cseréljen az, aki hazát cserél!” Sokat emlegetjük a szállóigei sort, de vajon ismerjük-e a forrást? Tudjuk-e, hogy Tompa Mihály írta versében (*Levél egy kibujdosott barátom után*) 1851-ben, a szabadságharc bukása után, az önkényuralom idején? Az a Tompa, aki korának nagyobb költője lehetett volna, ha nem az élet apró örömeit éneklő dalainak és a bánatot, halált megszólító verseinek születésekor robban be a reformkori magyar irodalomba Petőfi (akinek népszerűségét egyébként ő is megközelítette), s nem az érett költői korszakával, hazafias allegóriáival párhuzamosan érkezik első tetőpontjához Arany János művésze. Petőfivel felemás volt viszonya, a rajongástól a mérges bántásig hanyatlottak az érzelmek – közrejátszott ebben az is, hogy Tompa nem utasította el Vahot Imre fölkérését, amikor Petőfi *Pesti Divatlap*tól az *Életképek*hez való távozása után Vahotnak nem sikerült Aranyt megnyernie, Tompa viszont mindkét lappal közösséget vállalt. Aranyhoz baráti szálak kapcsolódtak, a *Toldi* költője 1850-ben még arra is gondolt, hogy Tompával alakít irodalmi társaságot, s noha távolabb kerültek egymástól, mindvégig szeretve követte nyomon munkásságát. A kritikus Arany nehezen tudta eldönteni az 1863-ban megjelent Tompa-költemények hatodik kötetét ismertette, hogy az elmélkedésre, reflexióra való hajlam vajon dicsérendő-e, vagy megrovást kíván. Jól tudta, hogy ha a reflexió nem költői forrásból ered, ha a filozófia „nem bírja magát a szép törvényei szerint érvényesíteni”, ha az „eszmélő fej” mögött „üres szív” van, nem lesz költői a mű. Ám Tompa nem ilyen meddő lírát hozott létre, „ó dai költésének” nem ártott a reflexió, sőt: költői „elmélkedései gyakran nem is pusztá reflexiók, azaz nem *magukért* állanak, hanem *álarcai* valamely ki nem mondott, vagy csak félig kimondott mély érzelemnek”. (Arany 1998, 454)

Arany az *Isten akaratja* (1862) költeményt idézte bizonyítékként – mondván, hogy senki nem képes olyan allegóriai finomsággal és változatossággal meg-

¹ Az itt közölt tanulmány *Virágregék* ciklusra vonatkozó része előadásként hangzott el a DRHE SCIENTIA AC EDUCATIO címmel 2017. április 5-én rendezett konferenciáján.

énekelni a legsűrűbb fátyol mögötti valóságot, mint Tompa Mihály –, az utókor azonban *A gólyához* (1850) vagy *A madár, fiaihoz* (1852) című költeményt emlegeti a Tompa-allegória reprezentatív példajaként. Az abszolutizmus rabságélményét és szabadságvágyát közvetítő hazafiság kifejezése mind a két vers. „Neked két hazát adott végzeted, / Nekünk csak egy – volt! Az is elveszett” – olvassuk *A gólyához* című versből (később e költemény miatt került vizsgálati fogságba). Az almanachlúra és a kollektív népdalhanghoz személytelenül idomuló művekkel való leszámolás után már a forradalom előtt radikalizálódott Tompa költészete. 1848 elején azt írta Arany Jánosnak, hogy őt „igazság szerint csak félig lehet népköltőnek mondani”. Megjelent nála a satíra; foglalkozott a közéleti és morális kérdésekkel; rezonált az eseményekre, melyeket alakítani is szeretett volna; az önkényuralom időszakában pedig a nyugtalanság, a kétségbeeső látomás; a pusztulás és hanyatlás élményéből született patrióta lázadás attitűdje váltakozott verseiben.

Mozzanatok Tompa életéből

Tompa Mihály Rimaszombaton született, gyakorlatilag a nagyszülők nevelték, s nem épp a legemberségesebb módon. (Anyja korán meghalt, apja céhen kívüli varga volt, aki második házassága után még kevésbé foglalkozott fiaival.) Hogy tanulhasson, önmagát kellett eltartania: 1832-ben szolgadiákként került a sárospataki kollégiumba, ahol – a tehetősebb fiúk melletti kiszolgáltatott helyzetéből adódóan – számos megaláztatásban volt része.

Magas és erős ember lett belőle, mégis betegségekkel küszködött (27 évesen azt hitte, hogy gyógyíthatatlan beteg; romló kedélyállapota kivételes érzékenységet fejlesztett ki benne: a kisebbrendűség mellett állandó gyanakvást, kételkedést és indulatot, ugyanakkor a bizonytalansággal szembeszegülő nyugalomvágyat, a tisztaság és szabadlelkűség iránti sóvárgást is). Sárospatakon jogi, bölcsészeti és teológiai stúdiumokat végzett (a poétai osztály versíró gyakorlati ébresztették föl kedvét a költészet iránt), majd Sárbogárdra került segédtanítónak. Patakra visszatérve, folytatta tanulmányait, melyeket 1840-ben ismét félbeszakított, hogy magántanító legyen.

Első versei már megjelentek az irodalmi divatlapokban, megérintette a szerelem is, Sárospatakra időnként visszajárt a különbözeti vizsgákat letenni; aztán Petőfi ösztönzésére 1845 végén Pestre települt, ahol nagyon idegenül érezte

magát, noha népregéinek a megjelenése sikert hozott számára. Jogász szeretett volna lenni, de biztosabb kenyeret jelentett, ha vállalja a református papi hivatást. Így, a lelkészi vizsgák után, huszonkilenc évesen Bejére került református papnak. 1849 tavaszán megnősült, és ősszel már új állomásán, a keleméri szószéken találjuk. 28 hónapot töltött itt, közben két évig prédikált a gömörszőlősi református templomban is. 1850-ben fia született, akét néhány nap múlva eltemetett. Kelemérről 1851 végén került Hanvára, Gömör vármegye első protestáns egyházába.

1852-ben és '53-ban Kassán tartották vizsgálati fogságban, majd visszaküldték Hanvára, ahol haláláig folytathatta a lelkészi munkát, ám hatósági ellenőrzés alatt tartották. 1853-ban itt született második fiuk, aki négyévesen szintén meghalt. Másnap (1857. október 24-én) ezt írta Tompa Arany Jánosnak: „Feleségem leírhatatlan állapotban van; magamat is, bár férfi vagyok, majd megtébolyít a fájdalom. Ha láttátok volna most ezt a gyermeket, gyenge testében mennyi szellem, kedély volt. Mindennek vége!” (Idézi: Versényi 1903, 195–196)

Még megérhette a Bején elkezdett s 1853-ban elkészült *Virágregék* Heckenastnál megjelent díszkiadását, és kezébe vehette az *Utolsó verseim* – számára külön zöld bársonyba kötött – példányát. Felesége gondoskodott erről az utolsó ajándékról, közbenjárva Szász Károlynál, aki – Arany János és Lévy József mellett – mindvégig szerető figyelemmel követte munkásságát. (Tompa rábízta imádságainak és fohászainak kéziratát, és ő jelölte ki Tompa helyét először Petőfi és Arany mellett a *Vasárnapi Újság* 1868. évi első számában.) 1868. július 30-án meghalt, még az 51. évét sem töltötte be.

Híveiről, paptársairól, barátairól, azok emberi gyengeségeiről és gyarlóságairól mintegy száz bizalmas vallomása kerül elő a halála évében letétbe helyezett – és ötven év múltával, 1918-ban felbontott – *Fekete könyvben*. A *Fekete könyv* felbontása némi csalódást keltett, mert amíg nem ismerték a tartalmát, irodalmi érdekességet ígérő titoknak számított, szerzője azonban nem hagyott semmilyen „titkos végrendeletet”, nem fogalmazott meg jóvendöléseket – a dokumentum sokkal inkább sajátos korrajz és kései életrajzi adalék lett. Kovács Kálmán szerint feljegyzései „egy túlérzékeny pap apró, sokszor kicsinyes megfigyeléseit gyűjtik egybe”. (Kovács 1965, 154) Ő vélekedett úgy is, hogy a teológiai hivatás visszavetette a költészetét, mert markáns moralizmusa túl erős nyomot hagyott a verseiben.

Tompa az erkölcsi életet, a mindenre kiterjedő szellemi magatartást tekintette a vallás lényegének; moralizálása folyamatos reflexiókban kapott formát oly

módon, hogy a költői beszédmódba gyakorta retorikai célzatok is vegyültek. Ugyanakkor lelkeszi hivatása és egyre borongóbb kedélye, olykori embergyűlölete, istenhite és kétségbeesése között is disszonáns viszony fogalmazódott meg. Erre emléketjük példaként, hogy amikor élete végén – nem is annyira a fájdalma, mint inkább a szenvedéstől való – félelme erősödött, foglalkozott az öngyilkosság gondolatával – Váczy János életrajzából [1913] ismert az epizód: kérésére egy debreceni gyógyszerész mérget is küldött neki, de a küldeményt a felesége felfedezte.)

Szimbólum, hangulatfestés, példázat

Kovács nem hangsúlyozta kellőképpen a Hegedűs Géza (1992) által egyértelműen megfogalmazott tény, miszerint: noha a Petőfi – Arany – Tompa triász-ból a pap-költő szerényebb tehetség volt a másik kettőnél, s „miközben oly sok szál köti költői előzményeihez, még több kortársaihoz, egyben-másban olyan új hangütések előhírnöke, amelyek csak jó idővel őutána lettek jellemzőek az övénel modernebb költészetben. Közhelyszerűen szokás beszélni allegóriáiról, de említeni sem szokás, hogy ezek közt az allegóriák között olykor olyan jelképi mozzanatok rejlenek, amelyek már a szimbolizmus hazai kezdeteinek számíthatnak.” Már a népszerű hazafias allegóriákban (és a virágregékben) ott vannak a szimbólum előzményei. Az egész versen végigvonuló kép alapját ugyanúgy kölcsönözte a természetből és az állatvilágból, mint a Bibliából és a mitológiából. Hangja is egyre árnyaltabbá vált, finom zenei hatások elérésére volt képes. Virágregéinek sajátos hangulatvilágában „a hazai szimbolizmus első hangütéseit” ismerjük föl.

Tompa sokkal fogékonyabb volt a lelkiállapot lírai kifejezésére, mint a jellem- vagy lélekábrázolás epikus végigkövetésére, ezért az igazi konfliktus is hiányzik elbeszélői munkáiból. Itt egyrészt a kálvinista prédikációs hagyományokat követte: a példázatok segítségével erkölcsi tanítást kívánt adni; másrészt népies életképekbe helyezett anekdotikus témákat énekelt meg. Mondafeldolgozásai szintén a néphagyományba illeszkedtek. Az 1846-ban megjelent *Népregék, népmondák* nagy sikert hozott ugyan – néhány hónap alatt elfogyott, új kiadásról kellett gondoskodni –, folklórelemeire viszont jobban odafigyel a néprajzkutatás, mint irodalmi erényeire az irodalomtörténet.

Nemcsak kedvtelésből, de a „néphagyományt bűvárló tudományos, azonkívül költői inspirációt váró érdeklődésből is gyűjtött lírai, dramatikus és leginkább mondai népköltészetet – írta az 1844-ben összeállított *Dalfüzér* 1988-as új kiadásának bevezetőjében Pogány Péter. – A folklorisztikát megbecsülő lírikus és epikus Tompa is a múltjához visszataláló magyar nemzet egyik ébresztője akart lenni.” (Idézi: É. Kovács 2001, 570)

Epikus hajlamánál erősebb volt az elsődleges költői inspiráció, a cselekményt, a drámai feldolgozást háttérbe szorította a hangulatfestés, a líra. Az első teljes Tompa-életrajz 1913-ban született, ebben Váczy János a költő e kettős hangjáról írta: „Tompából mindenütt árad a költészet; a szebbnél-szebb művészi képeket egymásra halmozza, az élénk színeket gazdagon vegyíti”. Pátoszról, lágy csengésről, finom iróniáról és maró szatíráról beszélt, mesealkotása viszont kevésbé volt szerencsés: „majd sohasem tömör és arányos a részek kapcsolatában; az egyénítő, jellemzetes vonások rajzában homályos, a párbeszédek elevevességében ritkán otthonos.” (Váczy 1913)

Versényi György 1901-ben méltatta Tompa vallásos költészetét, az egész biográfiát és jellemrajzot a kegyes versekre fűzve föl. „*Lant és biblia*, e két szent barát” – írta költői levelében; beszélt a gyülekezetbeli megtisztulásról, a szegényes templommal szembeni erényes szívről; a természetben is Isten nagy művét szemlélte, és áldása fölött örvendezett; mikor a veszteségek porig sújtották, a halál ellen a hithez próbált menekülni. Versényi mintegy félszáz olyan versre hivatkozott, amely Tompa vallásos ihletét bizonyítja. (Versényi 2009)

Váczy is Tompa bibliai örökségét emelte ki, a Szentírásból eredeztethető szellemi magatartást, amely erőteljesen rányomta bélyegét a pap-költő stílusára és nyelvezetére. Az életrajzíró elsősorban nyelvművészetével igazolta az irodalomban elfoglalt helyét. „Tompa költői nyelve három főforrásból táplálkozik: a korabeli irodalmi nyelvből, a bibliából és a nép nyelvéből – írta. – Bajza s különösen Vörösmarty nyelvművészetének hatása nemcsak pályája elején, de később is nagy mértékben megérzik rajta. [...] a játszi kellem, a szerelmi epedés, a szeszélyes vidámság bájos hangjait Vörösmarty után egy magyar költő sem fejezi ki oly könnyed változatossággal, mint ő a virágregékben.” (Váczy 1913) A régi magyar (16–17. századi) nyelvet elsősorban a Bibliából ismerte meg – a Károlyi-biblia és a zsoltárfordítások talán reá tették a legnagyobb hatást. „Elbeszélései közül többnek a tárgyát innen meríti, [...] egész költészete nagy sereg gondolatot, példabeszédet, hasonlatot, célzást vesz át az ó- és újszövetségből, valamint a régi protestáns énekeskönyvekből. Nemcsak a

pap, hanem a költő is méltán egyik főforrásának tekinti a szentírást, a melyből kivált pályája második felében oly gazdagon merít. [...] Gyakorta fogva tartják lelkét a Prédikátor háborgó gondolatai, az élet visszásságain való fanyar elmélkedései, a hangulatoknak az a hullámozása, a melyre Tompa oly igen fogékony. Ritkán feledkezik meg Salamon bölcselkedéseiről, a melyekkel a legélesebb ellentéteket oly ötletesen kapcsolja együvé, s a mely már eredeti véralkatánál fogva a pessimizmusra való hajlamát szinte végzetesen fokozza. Mindezekfelett azonban a biblia nyelve, példabeszédei, képei, hasonlatai, sajátos ódon kifejezései válnak uralkodókká költői és szónoki nyelvében. Sokszor úgy tetszik, mintha a népköltészet is a szentíráson át szűrődve kapná meg alkotó képzeletét”. (Váczy 1903)

A *Virágregék* helye

Tompa Mihály *Virágregék* című ciklusának kontextus-változásait több irányból közelíthetjük meg. Kijelölhetjük helyét az életművön belül; vizsgálhatjuk népszerűségét a kortárs olvasóközönség körében és a későbbi időszakokban; valamint a recepciótörténetet is alapul vehetjük. S külön vizsgálatot igényel, hogy miként reflektált a Tompa-életműre a költészet: a kortársak és az utókor milyen költői visszhangot adott.

A már 1852-re elkészült (azonban a házkutatások során kéziratban lefoglalt) *Virágregék* Tompa életében három kiadásban jelent meg (1854-ben, 1856-ban, 1868-ban). A század végéig összesen nyolc kiadás hagyta el a sajtót, majd a 20. században újabb négy alkalommal, illetve egy illusztrált válogatásban látott napvilágot. A tizennegyedik (szintén illusztrált) teljes kiadás Putnokon készült 2015-ben. A kiadások gyakoriságának csökkenése arra is rámutathat, hogy 1945 után Tompa kiszorult az irodalmi kánonból (az 1940-es évektől fél évszázadon át nem volt *Virágregék*-kiadás), költészetét is csak néhány vers reprezentálta. Erre következtethetünk amúgy a költői visszhangokból is.

Bényei József (1992) 1989-ig tekintette át a Tompa halála után érzékelhető „súlyos csönd” költői termését. „*A magyar költők lantján*” mindössze alig félszáz versben elevenedett meg (34 költő tollából), s a kortársak negyedszázad alatt csaknem annyi verset szenteltek neki, mint a halála után eltelt több mint 120 esztendőben.

A kortársak közül (hexametrikus) verset írt hozzá az eperjesi Irányi István tanár, jegyző és bíró (1854-ben), Tompa virágaira is reflektálva: *„Mondsza mi-ként folynak szent dolgaid és a világi / Csipkebokornyai bajok, a rózsák ha virítanak-e és mi / Több? Tövis-é avagy jó illatú rózsza? Derítsd fel.”* Bulcsu Károly református lelkész és tanár Tompához írott versében (1860) a gölya és virág motívuma egyaránt megjelent; Szakál Lajos (1856-ban) azt kérdezte: *„Már élő költőnknek / Nyílik hálavirág?”* Celder Márton református lelkész, egyházi író (szintén 1856-ban) szintén a virágokra utalással indította versét: *„Egy szép virágos kert, ez az élet nékem”*. Mentovich Ferenc filozófiai és természettudományos író (1857-es versében) Tompa *„egyre szaporodó”* virágairól beszélt; Arany János pedig ezt írta Tompa sírkövére (1868-ban) disztichonjaiban: *„Lágyan öleld tetemét Anyaföld s ti szeretti, Virágok, / Üljetek ágya köré, mondani méla regét.”*

Dalmady Győző költő, műfordító, Tompa Mihály sírjánál járva, a virágos hant képét idézte föl; Feleki Sándor orvos, műfordító 1903-ban Tompa *virágregé-ivel* címmel írt verset. Lévy József (a miskolci barát) egész ciklust szentelt a költő emlékének, s verseiben együtt emlegette a triáoszt – pl. az *Ők hárman* című 1911-es költeményben: *„Előttem tündököltek ott / Arany, Tompa Petőfi / Silány korban egybeforrtan / A nemzet magvetői –,”* s Tompa szobránál ezt írta: *„Beszélgettek ott vele a virágok, / Bájos regéket suttogván neki, / Hogy mind azt, mit érzett, vagy sejten álok, / Igézetes dalokban zengje ki.”*

Sajó Sándor költő és tanár Tompa születésének centenáriumán a Kisfaludy Társaságban Tompa Mihályról énekelve írta: *„Virágnak, ősznek dalos szeretője! / Meglelkesítőén a Természetet / Hány új szépséget fakasztott belőle / Regéket termő bús költészeted! / S a sok virág mind hálás volt irántad: / Szépségük ír volt sebzett lelkeken, / S most sírodon is hűséggel tanyáznak, / Hogy az is mindig virágos legyen.”*

A legújabb *Virágregék*-kiadás előszóírói (Sándorné Gyurcsik Erika és Imolay Lenkey István) szerint a 20. század második felében a mellőzöttség egyik oka, hogy *„a pap-költő személyisége nem volt kedves a kor politikai, ideológiai nézetei számára. A másik, hogy egyetlen versét sem lehetett a forradalom lángját hordozóként, erősítőként a politikai ideológia szolgálatába állítani.”* (1955-ben és 1961-ben válogatott versei és levelei jelentek meg.)

Bényei József úgy véli: 1945 után azért is hallgattak róla, mert nem lehetett stabil pont a korszak irodalmi értékrendjében. *„Nem csupán azért, mert pap volt, és mert költészetének egyik jellemzője a kételyek és kétségek kálváriáját is megjáró tiszta, komoly, férfias hit Istenben, és mert morális eszményei teljesen azonosak a valláserkölc tanításaival. [...] Legalább ennyire fontos azonban,*

hogy az elfogadott és művészeti törvénné emelt 'forradalmi romantika' elutasította, nem szerette, nem fogadta be a keserű, szomorkás, bánatos hangvétellű költészetet és költőket." (Bényei 1992, 8)

Irodalomtörténeti helyét az idézett Hegedűs Géza-értékelés korigálja, a szimbolizmus korai előfutáraként jelenítve meg a költőt. Ehhez éppen a *Virágregékkel* érvel, míg a hatkötetes *A magyar irodalom története* Tompa Mihály-fejezetében csak annyi utalás van a műre, hogy a környezetét átlirizáló ösztön teremtette meg a *Virágregéket*, „ezt a maga korában is kételkedve fogadott műfajt”. (Kovács 1965, 162) Kovács Kálmán összegzésében elismeri, hogy Tompa hangulatlírája „a századvég modern, zenei-hangulati fogantatású lírája felé mutat”, irodalomtörténetileg azonban elszigetelt jelenség. (Kovács 1965, 167)

A Tompa-lelkület kifejezése

A ciklus recepciója sem a múltban, sem a jelenben nem egyértelmű. Ugyanis hol azt róják föl, hogy a virágok emberi konfliktusokba helyezése elhibázott; hol pedig a költő értékeit becsülik alá; mások az ideológiai tanulságot hiányolják, noha a melankolikusan kifejezett erkölcsi tanulság mindvégig jelen van. (vö.: Rácz 2009, 59) S éppen a vitákra készítés, másrészt az „elszigeteltség” (irodalomtörténetileg, esztétikailag és földrajzi-szociális értelemben egyaránt) adja meg Tompa Mihály lírai-szimbolikus költői elbeszéléseinek különösségét. Nem igazán volt mintája vagy referenciája, később maga sem szolgált referenciaként a megújuló magyar líra számára. Sokkal fogékonyabb volt a lelkiállapot lírai kifejezésére, mint a jellem- vagy lélekábrázolás epikus végigkövetésére, ezért az igazi konfliktus is hiányzik az elbeszélői munkáiból.

Igazat adhatunk azonban Hegedűs Gézának, aki szerint e ciklusában Tompa jóval megelőzte korát. Szimbolikus és impresszionista, a hangokat és színeket szinte zenei mértékkel közvetítette. Panasz helyett megindultságot sugárzott a műve, újfajta érzelmi kapcsolatot, amelyre csak a későbbi évtizedekben lettek érzékenyek költőink. Az emberi tulajdonságok jelképeivé tette a virágokat, néha a tradíciót követve, máskor önkényesen, költői vízióit is a virágokba fogalmazva. Mert az ibolya a szerénység, a liliom az ártatlanság, az örökzöld a remény, a repkény a költészet és a szerelem, a nefelejcs a hűséges emlékezés jelképe, ugyanakkor a szarkalábbal a kacérságot, a szegfűvel a gyönyört, az arankával a szemérmertlenséget jellemezte.

Noha epikai „terjengőssége” tompítja a lírai érzékletességet, a Gyulai Pál által „csacskaságnak” minősített *Virágregék* lett Tompa Mihály legnépszerűbb műve: a szimbólumalkotás titokzatossága és „az előadás bűbája” miatt A 20. század eleji kritika (Váczy 1913) ezt a sikert a női szívek sajátosságaival is magyarázta – Tompa virágversei a lélekhez és képzelethez, a hangulathoz és látványhoz egyaránt utat találtak. Talán a költői életmű mellékhajtása, de semmiképp nem vadhajítás! – Mi más lenne a *Havasi rózsza* kerti csábításra kész válasza, mint a Tompa-lelkület hú kifejezője?!

„Csak éljetez ti / Kéjben, örömben, / Színesre festett / Rácsok között; / Én a szabadban / Vágyok maradni, / Ahová engem / sorsom kötött! [...] Szeretve hozzád / Simúlok...! érted / Én nem cserélek / Más idegent! / Oh mert előttem / Hazám! te földed / Minden fűszála / S porszemje Szent!”

A Virágregék szimbolikája

Problémás lehet az elnevezés, ugyanakkor ez adja egyik újdonságát. *Virágregék*. A virág elsősorban szimbolikus és lírai tematikát jelöl ki, a rege viszont elbeszél, félúton a mese és mítosz között. Váczy is észrevette az ellentmondást: „Általában e regékben a csodálatos elem többször művészi igazsággal nyilatkozik a mese szálainak bogozásában s megoldásában. De a virágregékben voltaképp nincs ily művészi igazság, a mely már a csodás elem által is valószínűvé tenné az allegóriai keretbe foglalt elbeszéléseket. A költő az emberi tulajdonságok jelképeivé avatja a virágokat, nem vizsgálván: vajjon köztudatunkban él-e azon kapcsolat, a mely e jelképet igazolja s vajjon megegyeztethető-e a műtárgyul vett virág az emberi jellem azon vonásával, a melynek jelképéül választja. [...] az ibolya a szerénység, a liliom az ártatlanság, az örökzöld a remény, a repkény a költészet és szerelem, a nefelejts a hú emlékezés jelképe. Azt is értjük, hogy a csalán a gúnyos megszólás jelképe, s hogy a hajnalka a meleg nap-sugár előtt bezárja szirmait: az ez alapon szótt rege bizonyos illúziót kelt. Ellenben a szarkaláb kacérsága, a szegfű túlzott gyönyöre, a havasi rózsza hú ragaszkodása, a kolokán kifogyhatatlan rágalmazása, az aranka szemérmetlen megtelepedése teljesen önkényes ráfogás, és bár Tompa változatos leleménye a virágok legrejtettebb titkait is feltárni igyekszik, nem tud tartósan szívünkre hatni, mert semmi művészi igazságot nem érzünk.” (Váczy 1913)

Rácz Győző elemzése statisztikát is kínál: Tompa verseiben összesen 148 növényfaj fordul elő, s a virágok közt magasan vezet a rózsa, 55 verssel, majd a lilium következik (30), a rozmarin (12), az ibolya és gyöngyvirág (11), illetve a viola (10 verssel). Jó néhány virágja csak a *Virágregék*ben bukkan föl. „A legtöbbet emlegetett rózsa büszke szépség, de van verse, ahol az együttérzés, a barátságos jóindulat felmutatója. A rózsa vad rokona a csipkerózsa az emlékezés virága. [...] a fehér lilium a tisztaság jelképe [saját magát is liliumként szerette volna látni]. Viszont a turbán lilium az irigység hordozója. A vízi lilium az epekedést példázza. A habokból kiemelkedő vízi lilium az átváltozott szerelmes [...] a kék lilium az írisz, az irigyelt szépséget jelképezi.” (Rácz 2009, 60–61)

S valóságos virágnyelv-szótár állítható össze a Tompa-versekből. A bajnokfű kevélység; a szegfű gőg (végül öngyilkos lesz); a vadszegfű fájdalom; az ördögszekér rútság; a pitypang sóvárgás; a kakukkfű halálhoz szelídülés; az aranka elmúlás; a hajnalka hitszegés; a szarkaláb hűtlenség; a mécsvirág változékonyosság; a kikerics bús magány; a délke kétségbeesés; az izsóp elégedetlenség; a pipacs eltűnő pompa; a nefelejcs emlékezés. (A szimbólum-szótárak nem is közlik mindegyik magyarázatot, néha egészen más jelentést találunk. Az izsóp például a megváltás szimbóluma, mely a zsidók megtisztulási szertartásánál játszott szerepet, ugyanakkor Krisztusra és Máriára is vonatkoztatják; de Mária- és Krisztus-szimbólum a pitypang és szarkaláb is; a nefelejcs nem egyszerűen az emlékezést, hanem a hűséget jelképezi; a szegfű a világi szerelmet és életörömet; a rozmarin pedig nem a gyászt, hanem a hűséget és tisztaságot, s a folklórban bajelhárító szerepe is van.) S külön csokorba lehetne rendezni a szerelem virágait – ide tartozik a kék iringó, a kakukk szegfű, a repkény, a sárga viola, a tubarózsa vagy a ciprus.

Gyulai Pál szerint Tompa „a németektől tanulta” a műfajt, arra utalva, hogy a német romantika költészetében divat volt a virágok emberi tulajdonságokkal való felruházása, s egész Nyugat-Európában „felvirágzott” az Ovidiustól örökölt virágkultusz. Tompa azonban nemigen követte a külföldi irodalmat, erősebb hatást gyakorolt rá a magyar népköltészeti hagyomány. Noha Gyulai kifogásolta nemcsak a *Virágregék* szentimentalizmusát, hanem a morális allegóriák erőltetését is – miért osztoznak a virágok „a mi fitogtatott erényeink és eltakart bűneinkben”? (Gyulai 1908, 154) –, a költő mégis ebben a műfajban tudta a legjobban ötvözni lírai hajlamát a „regélő” készlettel.

Mivel az elmúlástól nem mentheti meg a virágokat, regékbe foglalja életüket. „S valóban – írja Váczy – e regék az ifjú költő korlátlanul csapongó képzele-

tének kedves játéka, szerelmes szívének játszi ábrándjai s a természet iránti forró szeretetének bűbajos kifejezései. A magányban élő Tompa [...] virágai közt szemlélődik, halk suttogást hall közöttük; látja, a mint nesztelenül járnak-kelenek s remegve hajlanak egymáshoz; és e suttogást a szerelem hangjának sejtji, a mely örömet és bánatot, vágyat és lemondást jelent, s ilyenekből szó ábrándos regét a költő képzelete.” (Váczy 1913)

A költő természetszeretete

Tompa a virágregékkel az 1840-es évek közepétől foglalkozott, költői programját már a bejei lelkipásztori állás elfoglalása után megfogalmazta a Pogány Karolinához írott versben:

*„Virágaimat kéjjel szemlélgetem; / S haláltól mert megónom nem lehet: / Virág-
regékbe dallom éltöket./ Majd elmondom, mint járt a lilium, / S a múltó kecsű
pipacs egykoron; / Elmondom a vadrózsa esetét, / S hogy mi érte csapodár kedve-
sét; / A hajnalkának miként lón halál / Szerelme, a hó nap sugarainál? [...] A
gyászos rozmarinnak mi baja? / Miért búvik fűbe a kis ibolya?”*

1847 januárjában az *Életképek* elsőként a *Hajnalka* című regét közölte. Beje, aztán Kelemér parókiakertje adta később az ihletet, s Hanván is folytatódott a sor (az 1854-es első kiadásban még csak 30 rege olvasható, ez később 35-re egészült ki).

A pap-költő természetszeretete rendkívüli volt, s erről az elsők között Szász Károly emlékezett meg 1890-es Tompa-arcképében: „Tompa a természet szülöttei közt a virágokat mindenekfölött szerette. Virágregéiben megszemélyesítette őket, felruházta emberi érzelmekkel, gyöngéd indulatokkal, majd erős szenvedélyekkel, elleste álmaikat, suttogó beszédeiket, s mintegy társaságot alkotott belőlük maga körül.” (Idézi: S. Gyurcsik – Lenkey 2015, 9)

A természetről (és a virágszeretetről) szóló vallomás nemcsak az említett Pogány Karolina-episztolában, hanem a *Falusi órák*, az *Éji violák*, a *Beteg vagyok* című versekben, az *Őszi képek* ciklusban, illetve magában a regék *Előhangjában* is megjelenik. A *fehér lilium* című versében (1848-ban) pedig egyenesen arról beszél, hogy a lelke egykor virág volt, s majdan, a halála után is azzá szeretne válni. (vö.: Ráczki 2009, 58)

„Lelkemben titkos sejtelem van, / – Jövőre, multa? Nem tudom! – / Hogy hajdan én virág valék már, / Vagy egykor azzá változom. // Fehér liljom valék, ha voltam, / Mielőtt szívem dobogott; / Fehér liljom leszek, ha lések, / Midőn már szívem nem dobog.”

A melankolikus hang mellett emeljük végül ki azt is, amire kevesebb példát találunk költészetében: a *Virágregék*ben a pap-költő humoros-szatirikus hangjának ereje is érvényesül. Noha az elsősorban tanító célú történetmesélés az epikus Tompa művészi „hibáit” is felszínre hozza (értve alatta, hogy a lélektani igazságok háttérbe szorulnak; valamint sokszor „túlgondolja” a jelképet), ezek a „morális allegóriák” elsősorban a humor erejével hatnak. „... a nagyravágyásából kigyógyított ibolya, a pórul járt csapodár szarkaláb, a hangzatos szívével kérkedő bajnokfű megcsúfoltatása, vagy éppen a virágokat megrágalmazó csalán mulatságos históriáját is láthatjuk.” (S. Gyurcsik – Lenkey 2015, 9)

A *Virágregék* Tompa legszemélyesebb költői vallomásai közé tartozik, allegorikus lírai önéletrajznak tekinthető a ciklus. Tolnay Lajos 1878-ban, Tompa halálának tízéves évfordulóján fölfedezte ezt az erényt, amikor így jellemezte a kötetet: „Ezek sok részben [...] az ő szerény, igénytelen, de érzésekben, ábrándokban, vágyakban, csalódásokban, szenvedésekben gazdag ifjúságának ‘tükördarabjai’. Méltók egy tiszta, nemes, szívhez, egy feddhetetlen, puritán élethez, amilyen az övé volt.” (Tolnay 1878, 51; idézi: S Gyurcsik – Lenkey 2015, 9)

IRODALOM

- ARANY János ([1863] 1998): *Tompa Mihály költeményei*. In: Uő: *Tanulmányok és kritikák*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Csokonai Könyvtár Források, Debrecen, 1998, 453–456.
- BÉNYEI József (1992): *Tompa Mihály és a magyar költők*. In: Uő. (szerk.): *Tompa Mihály a magyar költők lantján*. Ethnica, Debrecen, 5–9.
- É. KOVÁCS László (2001): *A hagyományművelő Tompa mint hagyományalany*. In: VERES László – VIGA Gyula (szerk.). *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XL*, Miskolc, 570–581.
- GYULAI Pál (1855): Tompa Mihály költeményeinek irodalmunkban egyetlen ítéletekben gazdag ismertetése. *Budapesti Hírlap* (1855. évf.)
- GYULAI Pál (1908): *Kritikai dolgozatok 1854–1861*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- HEGEDÜS Géza (1992): *A magyar irodalom arcképcsarnoka*. Trezor Kiadó, Bp., 251–253.
<http://mek.oszk.hu/01100/01149/html/> (2017. 03. 30.)
- KOVÁCS Kálmán (1965): *Tompa Mihály*. In: SÓTÉR István (szerk.): *A magyar irodalom története (IV.) 1849–től 1905-ig*. Akadémiai, Bp., 152–168.

- RÁCZI Győző (2009): *Tompa virágai*. In: Zs. UJVÁRY Mária (szerk.): *Írások Tompa Mihályról*. Tompa Mihály Gömöri Kulturális Egyesület, Putnok, 56–62.
- SÁNDORNÉ GYURCSIK Erika – IMOLAY LENKEY István (2015): *Tompa Mihály Virágregéi*. In: IMOLAY LENKEY István (szerk.): *Tompa Mihály: Virágregék. Repity Aranka akvarelljeivel*. Tompa Mihály Gömöri Kulturális Egyesület, Gömörszőlős – Putnok, 7–9.
- SZÁSZ Károly (1891): *Tompa Mihály arcképénél*. A Kisfaludy Társaság Évlapjai, 25. kötet, 1890–91, Bp.
- VÁCZY János (1913): *Tompa Mihály életrajza*.
<http://mek.oszk.hu/06800/06851/06851.htm> (2017. 03. 25.)
- VERSÉNYI György ([1901] 2009): *Tompa vallásos költészete*. In: Zs. UJVÁRY Mária (szerk.): *Írások Tompa Mihályról*. Tompa Mihály Gömöri Kulturális Egyesület, Putnok, 20–28. (Eredeti megjelenés: *Sárospataki Lapok*, 1901)
- VERSÉNYI György (1903): *Tompa családi élete*. (Második közlemény). *Erdélyi Múzeum*, XX. kötet, 1903/4. füzet, 191–202.)

„Szeretlek szép virágok,
titeket! / Szinben, illatban
gazdag éltetek / Tartsa meg
frissen ifjan lelkemet.”

(Részlet Tompa Mihály
Virágregéinek Előhangjából)

Gömörszőlős
Tompa Mihály emlékoszlopa
a Virágregék kertjével

Az emlékoszlop
dr. Ujváry Zoltán ajándéka,
dr. Kövér József alkotása

Tóth György felvétele
a Tompa Mihály születésének
200. évfordulójára megjelent
képeslap-sorozat darabja

Gondolkodás a totalitarizmus vonzásában¹

*Martin Heidegger esete a nemzetiszocializmussal –
a Schwarze Hefte publikálását követő értékelések fényében*

A *Foreign Affairs* című folyóirat 2014. évi utolsó számának fő tematikus egységét az afganisztáni és az iraki háborús állapotokat elemző cikkek alkotják. A kritikai rovatban azonban fellelhető egy első pillantásra nem odaillő recenzió Gregory Fried, a Suffolk University filozófiaprofesszorának tollából. Egy Martin Heideggerről szóló könyv bemutatásáról van szó. A szerkesztők fontosnak tartották utalni rá, hangsúlyozandó a forrás hitelességét, hogy Fried professzor Heidegger elmélyült értelmezője, a *Heidegger's Polemos: From Being to Politics* című kötet szerzője.

A cím hívószavai, a háború, a lét és a politika, közvetlenül kapcsolják a kutatási témát a recenzeált kötet problémamezőjéhez, melynek szerzője Peter Trawny, a Bergische Universität Wuppertal keretei között működő Martin Heidegger Institut igazgatója. A kötet címe eredetileg *Heidegger und der Mythos der Jüdischen Weltverschwörung*, amelynek magyar fordítása ekként hangzik: *Heidegger és a zsidó világ-összeesküvés mítosza*. Úgy tűnhet, hogy a recenzens a kötethez illő – kétséget kizáróan sokat ígérő – címet választott: *What Heidegger was hiding* (hevenyészett magyar fordítás szerint: *Amit Heidegger mindig is eltitkolni próbált*). Mindazok, akik még nem sejtették, hogy mi lehetett Heidegger súlyos rejtegetni valója, az alcímből megtudhatják: *Unearthing the philosopher's anti-semitism*. Nem másról van tehát szó, mint a filozófus antiszemitizmusának felszínre (vagy napvilágra) hozásáról, felmutatásáról – tulajdonképpen leleplezéséről. A paratextusok szemrevételezését követően már korántsem tűnt idegen testnek az őt megelőző és követő politikai tartalmú recenziók sorában. A szöveg pedig nem cáfolt rá erre az anticipációra.

¹ Az itt közölt tanulmány a DRHE *Scientia Ac Educatio* 2017. április 5-i tudományos konferencián elhangzott (*Gondolkodás a totalitarizmus vonzásában. Huszadik századi tapasztalatok* című) előadás szerkesztett változata.

Mielőtt rátérnénk a recenzió tartalmára, érdemes tudatosítani, hogy a paratextusok a meggyőző kommunikáció eszköztárába tartoznak, beleértve a címválasztásokat is, amelyek más csavarra járnak, mint azt *A rózsza neve* című kötet kapcsán Umberto Eco ajánlotta volt az eljövendő szerzők figyelmébe. A letaglózó kezdetet azonban fokozni tudta a következő lapon látható illusztráció, amelyet már a szöveg elolvasását megelőzően értelmezni próbáltam, s mint utóbb kiderült – hibásan.

Ismeretes, hogy Heidegger a nemzetiszocialista hatalomátvételt követően, 1933 tavaszától egy éven át a freiburgi egyetem rektora volt. A kollégák unszolását és saját hasznukat kereső szempontjait félreértve, elnyomva a benne megszólaló intő hangot, a hatalmi harcokban és a hivatali ügyintézésben járatlan Heidegger elvállalta a rektori megbízatást – vesztére. A náci vezetésnek is kapóra jöhetett eleinte a nemzetközi reputációval rendelkező filozófus hivatalba kerülése. Az új rektor körüli széljárás azonban csakhamar megváltozott. Kiderült, hogy a saját filozófiája által motivált nagyon is autonóm szempontok irányítanak a döntéseit, inkább rosszul, mint jól, s ez már nem tetszett sem a kollégáknak, sem pedig a tartományi és a berlini oktatásügyi hivatalnokoknak. Az utóbbiak Heideggernek az egyetem irányítására és átalakítására vonatkozó elképzeléseit, saját szempontjukból jóindulatúan ítélve, privát nemzetiszocializmusként minősítették le.

A kollégák ítéletéről sokat mond a pszichiátria és idegklinika igazgatójának a volt rektorhoz, az alig egy hónapja regnáló Heidegger elődjéhez írt levelének részlete: „Egyenesen meg vagyok döbbenve azon az öngyilkos lépésen, melyet ennek a zavaros koponyának a megválasztásával tettünk.” (Schwendtner 2016a, 425) A korábbi rektor, Joseph Sauer pedig ezt írja a naplójába: „Heidegger nyilvánvalóan az új mozgalom született filozófusának és szellemi vezérének érzi magát, mint Hérakleitosz óta az egyetlen nagy és kiváló gondolkodó.” (Schwendtner 2016b, 57) A királycsináló kollégák a náci hivatalnokokkal összefogva néhány hónap múltán lehetetlen helyzetbe hozták Heideggert, aki egyéb választás híján lemondott.

Ez a dicstelen történet vezette a pillantásomat kezdetben az illusztrációt szemlélve, s nem láttam mást a képen, mint a peckes és jó kedvű náci vezetők kompániáját, amint éppen kicsörtetve egy helyséből, jól fenéken billentik a kolonccá vált Heideggert, ez úton megszabadulván tőle. Ez volna a „kirúgással” felérő lemondás esete. A középen érkező rohamsisakos csontvázra nem figyeltem fel, vagy csak nem tulajdonítottam neki jelentőséget, egyebek mellett

talán a hiányzó kötési margónak is köszönhetően. Mindenesetre ez a részlet nem illett volna a jelentésadásnak ebbe a kontextusába.

A cikk elolvasását követően sem fogtam fel azonnal a rajz szándékolt jelentését, mivel a szöveg Heidegger 1931-től vezetett ún. gondolati naplójának, a *Schwarze Hefte* (*Fekete füzetek*) elemzésébe bocsátkozik, és kitér rá, hogy maga Heidegger rendelkezett arról, hogy a „Gesamtausgabe letzter Hand” típusú összkiadás utolsó kötetét követően, gyakorlatilag jóval a halála után kezdjék meg a publikálását. Tehát a szerzőjük döntött a nyilvánosságra hozatal mellett. Ennek a fényében érthetelenné vált a cím, s ekkor esett le a tantusz: a rajzoló nem biztos, hogy olvasta a szöveget. Lehet, hogy közvetlenül a címből merítette az inspirációját, tovább fokozva a benne foglalt állítást, amely immár vádként fogalmazódik meg: Vajon miért kellett Heideggernek ilyen sokáig rejtegetnie a naplóját?!

Természetesen nem vizsgálendő kérdésről, hanem tipikus álkérdésről volna szó, hiszen a válasz megadható már a recenzió első oldalainak az átolvasását követően is. Heidegger nem akarta kockára tenni utolsó alkotói éveinek békéjét. Ugyanaz motiválhatta, mint amikor az 1966-ban készített híressé vált *Spiegel*-interjú esetében kikötötte, hogy csakis a halála után közölhető. El akarta kerülni a sajtópolemiait és a vele járó rivaldafénybe kerülést, ami óhatatlanul fellángolt volna jó néhány kijelentését olvasván. Egyet emlétek csupán ezek közül: a kései Heidegger meggyőződése volt, hogy a kiteljesedett létfeljejtés korában, azaz korunkban, a különböző államszervezési formák, mint a nemzetiszocializmus, a fasizmus, a bolsevizmus vagy a liberális kapitalizmus nem egyebek, mint homlokzatok. Lényegüket tekintve azonosak. (Vö.: Schwendtner 2016b, 50–51)

Megfejtve a kép titkát, nem akartam hinni a szememnek: egy vaskos szekrény ajtajának a hátával nekifeszülő Heideggert láttam, amint sikertelenül próbálja megakadályozni a csontvázak kihullását, a náci múlt lelepleződését. Mintha a *Fekete füzetek* az akarata ellenére jelentek volna meg. A középen látható csontváz vélhetően a gyengébbek kedvéért került a képre, hogy legyen ott egy valóságos csontváz is, ha már metaforikusan ezekről beszélünk – legalábbis a magyar nyelvi közegben végbemenő megértés ezt mondatta velem. Azóta utánanéztem, s kiderült, hogy az angoloknál is csontvázak lapulnak a szekrényben. Csodálkozásom nem múlt el, mert hagyjám, hogy a rajzoló tájékozatlanságot árul el a szöveggel kapcsolatban, amelyhez a rajznak illeszkednie kellene, s kissé le is minősíti az olvasót – Vajon milyen pozícióból tekintve reá ekként? –, de mindez miért nem szúrt szemet a lap szerkesztőinek? Erre ma sincs vála-

szom, csupán feltételezésem: a Heideggert erkölcsileg súlyosan elítélő cikk fősodrához jobban illett a képen ábrázolt, a komolyan vétel minden lehetőségétől megfosztott megátalkodott figura. Talán azokra is gondolva, akik nem olvasák el a recenziót, de a kép felett röviden elidőznek? Lehetséges, a civil ruhás alak azonosításához ugyanis elegendő a cím ismerete.

A recenzió szövegének felütése utal a heideggeri életmű terjedelmére, a 100 kötetet meghaladó életműkiadásra, valamint arra, hogy Heidegger filozófiája a 20. század legjelentősebb gondolkodói közül többekre mély hatást gyakorolt, majd éles kanyarral rátér a tulajdonképpeni témájára, hogy a heideggeri örökségnek megvan a maga sötét foltja, amelyet ez idáig nem sikerült eltüntetni. Miről is van szó a recenzens szerint?

Mint korábban utaltunk rá, Heidegger 1933 tavaszán belép az NSDAP-ba, s majd' egy éven keresztül a freiburgi egyetem rektora lesz, és Hitlert támogató lelkes beszédeket mond. Bár a második világháború után francia ellenőrzés alá került Freiburgban az újonnan felálló hatóságok a „náciitanítási” eljárás keretében visszavonultatják és eltiltják az oktatástól, a francia heideggeriánusoknak köszönhetően, akik közül többen élesen szemben álltak a nemzetiszocializmussal, 1950-től újra taníthat professzor emeritusként, megőrizve a nemzetközi hírnevét. Heidegger ekkor mint a világ ügyeitől magát távol tartó gondolkodó lép a színre, aki elmismásolni igyekszik a náci múltját. Azt állítja, hogy a rektorságot csak az egyetem megóvásának érdekében vállalta el, mérséklendő a náci rendszer legvadabb kilengéseit. Miután tévedését hamar felismerte, lemondott az egyetem vezetéséről, visszavonult a nyilvánosságból, majd a nemzetiszocializmus kritikusrává vált, amelynek írásaiban és előadásaiban innentől hangot is adott. Heidegger saját múltjára vonatkozó narratívája hamarosan elfogadottá vált.

A szöveg ezen a ponton találja meg a tulajdonképpeni témáját: ha fel is mérült a háborút követően, hogy Heideggert megérintette az antiszemitizmus, akkor a kvázi hivatalos válasz szerint ez csupán egy háború előtti, széles körben elterjedt kulturális reflex volt, amely nem hasonlítható Hitler rasszizmusához. Számos jel erre mutatott: Heideggernek számos zsidó tanítványa volt, közülük Hannah Arendt-tel sokáig meghitt, intim kapcsolatot ápolt. Arendt a háború után felújította Heideggerrel a kapcsolatát, és segített neki az angol nyelvű kiadások előkészítésénél. Megtette volna ezt egy engesztelhetetlen ellenálló egy megátalkodott antiszemita kedvéért? – teszi fel a recenzens a korántsem ártatlan kérdést. Bár nem mindenki hagyta meggyőzni magát Heidegger ártatlanságát illetően, de a mester védelmezői keményen dolgoztak az ügyön, hogy a filozófiai műveket megóvják a szerzőjükhöz kapcsolódó botrányos múltbeli eseményektől. És ez a stratégia a legutóbbi időkgig működött is.

A problémák a '80-as években kezdtek jelentkezni, mikor Hugo Ott és Victor Fariás megkérdőjelezték, hogy Heidegger magatartása ténylegesen vona-

kodva alkalmazkodó volt-e. (Vö.: Angyalosi 1996) Emmanuel Faye 2009-ben megjelent *Heidegger: Die Einführung des Nationalsozialismus in die Philosophie* című könyvében egy ismeretlen szemináriumi jegyzőkönyv alapján azt állította, hogy Heidegger gondolkodása inherensen fasiszta volt már Hitler hatalomra kerülését megelőzően is. Faye megvádolta a francia heideggerianusokat, hogy közreműködtek a mester szélsőséges politikai álláspontjának az eltitkolásában, és követelte, hogy számúzzék Heidegger műveit egyszer s mindenkorra a filozófiai vitákból, mint diszkusszióra érdemteleneket. Most pedig itt van Peter Trawny könyve mint jelentős hozzászólás a régóta tartó Heidegger-vitához.

Így összegezhető a recenziens felvezetése, a diskurzus előtörténetének – a színpad határozott mozdulatokkal való elrendezésével egyenértékű – sajátos leírása addig a pontig, ahol a bemutatásra kerülő kötet hozzászólni kíván az előzményekhez. Érezzük, hogy Heidegger ebből nem tud jól kijönni. A vitát a harci logika, a védekező és a támadó álláspontok kialakulása jellemzi, gyakran filozófián kívüli szempontokat kölcsönözve, hogy ekként ítélhessék el a filozófiai tartalmakat. A Heideggert védők stratégiája a filozófiának és a személyes élet vitatott eseményeinek a szétválasztására irányul. Éppen csak a megértés kívánalma szenved vereséget. Ezt rója fel Angyalosi Gergely is Fariasnak, aki nek a könyvét alacsony színvonalú, történelmi munkának sem nevezhető kompilációnak tartja, ráadásul úgy látja, hogy a szerzőjét a rosszhiszeműség vezeti. (Vö.: Angyalosi 1996, 384–385)

Emmanuel Faye filológiai eljárásáról Schwendtner Tibornak van hasonlóan rossz véleménye. Faye ugyanis felveti annak a lehetőségét, hogy Heidegger szerzője vagy legalábbis társszerzője lett volna Hitler bizonyos beszédeinek. Ennek az alapja azonban mindössze annyi, hogy Heidegger ismert olyanokat, akik ismerték Hitlert, tehát ő írhatta Hitler beszédeit. (Vö.: Schwendtner 2016b, 61–62) Thomas Sheehan – Faye egyik kritikusa – fricskaként a bírált kötet címére rímelő címet választott a szövegéhez. Így hangzik: *Emmanuel Faye: The Introduction of Fraud into Philosophy*.

A Heidegger személyét közvetlenül, vagy közvetve a filozófiai művein keresztül rosszhiszeműen támadó kritikusok mintha elvétenék a heideggeri gondolkodás és ezzel a gondolkodással szoros kapcsolatban alakuló személyes magatartás tárgyilagosan is bírálható elemeit. A *Fekete füzetek* részbeni megjelenésével azonban a megértő és bíráló elemzések helyzete vált nagyon nehézé. Sokak meggyőződésé vált, hogy eljött a Heideggerrel való végleges leszámolás pillanata.

Mi is a *Fekete füzetek* tartalma? Schwendtner gondolati naplónak nevezi, mert nem Heidegger személyes életével kapcsolatos privát feljegyzéseket tartalmaz, hanem reflexiókat korabeli eseményekre, illetve olyan gondolatmeneteket, amelyek a művek keletkezésének jobb megértését kínálják. Az életműkiadás ugyanis nem kritikai kiadás, hanem a szerző által autorizált vagy javított szövegek végső variánsait tartalmazza. Ráadásul a heideggeri filozófia a frissességét éppen a való élettel mutatott közvetlen kapcsolatának is köszönheti, hogy Heidegger a szigorú fogalmiság nyelvén tud megfontolandó kijelentéseket tenni a napnyugati létezés vagy éppen a németiség előtt álló lehetőségek tekintetében, s mindezt a 20-as és 30-as években. Nehezen tagadható, hogy a naplók tartalmának ne lehetne kapcsolatuk a Heidegger filozófiai műhelyében formálódó gondolatokkal.

Trawnny könyvének főbb állításait a recenzens ekképpen foglalja össze: Heidegger antiszemitizmusa szorosan kapcsolódott a filozófiai gondolatokhoz, és mint filozófiai antiszemitizmus jól megkülönböztethető volt a náci antiszemitizmusától, akik nem tudtak felnőni a filozófiai antiszemitizmus magaslataihoz. A nyugati gondolkodás két- és félezer évnyi történetét Heidegger a létfeledés korának tekinti, s hogy így áll a helyzet, ebben már Platón is ludas volt. Felelőssé teszi a széles értelemben vett liberalizmusnak való megágyazásért. Heidegger azt veti Platón szemére, hogy a létezést nem történetiként ragadja meg, hanem helyette az emberi viszonyok változó világát örök és változatlan ideáknak rendeli alá. Így aztán ki lehet jutni a platóni barlangból. Manapság már nem ideákra, hanem univerzális értékekre vagy emberi jogokra hivatkozunk. A heideggeri gondolkodásban a barlangnak nincs kijárata, az emberi létezés pedig egy sajátos történeti kontextusnak a része. A platóni univerzalizmus azonban aláásta a kontingens történeti identitás lehetőségét: az univerzalizmust elfogadó nézőpontból nincs különbség a németek, az oroszok vagy a zsidók között. Ha a létezés nem sajátosan történeti, akkor az a létezés gyökértelességével áll kapcsolatban.

Heidegger az antik görögség államalkotó, gondolkodói és költői megalapozásából származtatja a Nyugat történelmét. Ez az első alapítás azonban kimerült. A beteljesült létfeledés, azaz az értelemvesztés korában élünk. Ez a válságtudat nem volt egyedi jelenség, miként az sem, hogy a Nyugat újraalapításában egy német gondolkodó a németeknek fontos szerepet szán. Ennek megvolt a hagyománya a romantika korától, s ez nem nacionalizmus, miként a kifejezést érteni szoktuk. A görög alapítás sem nacionalista, hiszen a közös európai

szellemi létezés kereteit alkotta meg, s így lenne ez egy germán alapokon létrejövő új kezdettel is. Ez lenne a németek sorsa, amely mellett még dönteni kell, majd pedig ki kell küzdeni.

Heidegger nem tagadja később sem, hogy egy rövid ideig, a 30-as évek első felében a nemzetiszocialista mozgalomban meglátta az új kezdet lehetőségét, tehát egy szellemi lehetőséget. Nem akart háborút indítani senki ellen sem, megvetette a biológiai megalapozású gondolkodást, rektorként nem engedte kitenni az ún. zsidóplakátokat, s még folytathatnánk a sort, hogy mi minden rossz fát tett a tűzre, amiért a náciok nem bíztak benne, s aminek következményeként a filozófiáját hamarosan károsnak minősítették.

Amiként azonban a recenzens elmeséli ennek a történetét, azt jóindulatúan elnagyoltnak nevezhetnénk, kevésbé jóindulatúan pedig kifejezetten rosszhiszeműnek, ugyanis a végére már-már az derül ki, hogy mindennek Heidegger antiszemitizmusa a mozgatója, minden többféleképpen is értelmezhető kifejezés erre van rímeltetve. Így aztán Hitler és Heidegger ugyanannak a sajátosan német antiszemitizmusnak a rabjai, amely különösen az első világháborút követően volt erős.

Ennek a gondolkodásnak a vázát mutatja be a *Cion bölcseinek jegyzőkönyve*. Bár nem állítja a recenzens – de mintha ez következne az eddigiekből –, hogy Heidegger filozófiájához akár a *Cion bölcseinek jegyzőkönyve* is kulcsot adhatna az olvasó kezébe. Az olvasó azonban itt elbizonytalanodik még akkor is, ha senki sem állítja az ellenkezőjét annak, hogy a *Cion bölcseinek jegyzőkönyve* részleteiben nem vetíthető rá a heideggeri gondolkodásra. Trawny viszont állítja, hogy a gondolkodás alapszerkezete a premisszák szintjén valójában ugyanaz. Ennek bizonyítékeként pedig az egyik, Karl Jaspers-szel folytatott 1933-as beszélgetés egy állítólagos részletét hozza fel. Oda lyukadunk ki, hogy a zsidóság testesíti meg azt a hagyományt, amelyet Heidegger meg akar haladni. Heidegger egyik, 1933–34 telén tartott előadásának szövegébe bizonyos pontokon behelyettesítve „az ellenség” pozíciójába a német kommunistákat, a cigányokat és a zsidókat, eljut addig a következtetésig, hogy a később bekövetkező holokauszt alapvetését véli belőle kihallani.

A recenzió utolsó szakasza a *Death of a philosopher (Egy filozófus halála)* címet viseli. Itt felmerül a filozófiai munkák újraolvasásának és újraértékelésének a kívánalma a *Fekete füzetek* irányából, ami lehet akár egy termékeny kutatási irány is, feltéve, ha nem prekoncepciók számonkérése történik a filozófiai anyagon.

Az utolsó két bekezdés zavarba ejtő módon, mintha nem követné a korábbi logikáját. Fried professzor kijelenti, hogy a *Fekete füzetek* alighanem Heideggernek mint egy szellemi értelemben vett kultikus személynek a halálát jelentik, és ez örvendetes fejlemény. Később felveti annak a lehetőségét, hogy hátha Heidegger pontosan ezt akarta elérni a *Fekete füzetek* publikálásával: leválasztani a személyét övező kultuszt a filozófiai kérdéseiről, amelyek ettől fogva új életet kezdhetnek, szabadon, minden korábbi válaszkísérlettől függetlenül. Ez pedig illene is ahhoz, amiként Heidegger a saját munkásságához, hagyatékához viszonyult: utak, nem pedig művek.

Igen nehéz, komplikált helyzetben találja magát a Heidegger-kutatás a gondolati naplók publikálását követően. Kérdés, hogy mikor válik ismét lehetővé, hogy az inherens szempontok váljanak meghatározóvá az elemzésekben, még akkor is, ha elkerülhetetlennek tűnik a filozófiai szövegek részbeni újraértelmezése. Schwendtner Tibor erre a helyzetre reflektálva írja a következőket: „(...) [K]érdéses, hogy miként szerveződik újra és milyen intézményi feltételeket biztosít magának a Heidegger-kutatás, és létrejönnek-e szilárdabb értelmezési minták a kérdéses kijelentések vonatkozásában.” (Schwendtner 2016b, 64) Ezek bizony aligha tűnnek nagyraavagyó terveknek.

IRODALOM

- ANGYALOSI Gergely (1996): *A gondolat kiújuló sebe. A franciaországi Heidegger-vitáról.* In: ANGYALOSI Gergely: *A költő hét bordája.* Latin Betűk, Debrecen, 383–392.
- FRIED, Gregory (2014): What Heidegger was hiding. *Unearthing the philosopher's anti-semitism.* *Foreign Affairs* 93 (6), 159–166.
- HEIDEGGER, Martin (1992): *Az idő fogalma, A német egyetem önmegnyilatkozása, A rektorátus 1933/34.* Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- HUSSERL, Edmund (1972): *Az európai emberiség válsága és a filozófia.* In: VAJDA Mihály (szerk.): *Edmund Husserl válogatott tanulmányai.* Gondolat Kiadó, Bp., 323–367.
- SCHWENDTNER Tibor (2016a): Egyetemi autonómia versus német küldetés. *Magyar Tudomány* 177 (4), 425–431.
- SCHWENDTNER Tibor (2016b): *Heidegger és a nemzetiszocializmus. Tanulmányok.* L'Harmattan – Magyar Daseinanalitikai Egyesület, Bp.
- VAJDA Mihály (1993): *Syrakusa.* In: VAJDA Mihály: *A posztmodern Heidegger.* T-Twins Kiadó – Lukács Archívum, Bp., 165–182.

A törvénytől nem sújtva¹

*A Veit Harlan-eset,
avagy meddig terjed a véleménynyilvánítás szabadsága*

Az 1931-ben elhunyt német filmrendező, Friedrich Wilhelm Murnau nevét viselő alapítványt 1966-ban hozták létre a Német Szövetségi Köztársaság kormánya kezdeményezésére. Az alapítvány feladata volt, hogy megakadályozza a náci filmgyártás termékeinek külföldre történő eladását. A wiesbadeni alapítvány 2008-ban büntetőfeljelentést tett, mert nem adott engedélyt Veit Harlan 1940-ben készült *Jud Süß* című antiszemita filmjének budapesti vetítéséhez. A film műsorra tűzését egyébként meghatározott feltételek betartása mellett engedélyezik. A Harlan rendezte film nem első alkalommal szolgált bírósági eljárás alapjául.

A történeti háttér

Németországban 1945-től mélyreható változások kezdődtek: a nacionalizmus, a militarizmus és a rasszizmus diszkreditált fogalmak lettek. A háború utáni néhány esztendő hosszú időn át az újrakezdésre, a mindent előlről kezdeni állapotára utaló Stunde-Null fogalmával illették. Ma már általánosságban elfogadott, hogy a Stunde-Null elsősorban nem arról szólt, hogy a németek lehetőséget kaptak volna arra, hogy országukat a saját igényeik és értékeik mentén újjászervezzék.

Az 1949-ben létrejött Német Szövetségi Köztársaság politikai intézményrendszere demokratikus alapokon nyugodott. Egyik legfőbb céljának azt tekintette, hogy integrálódjon a nyugat-európai politikai közegbe. Az új jogállam polgárai számára a viszonylag gyors társadalmi és politikai átalakulás elfogadtatása csak úgy volt lehetséges, ha ehhez az új hatalomtól segítséget kapnak. Fel kellett

¹ A tanulmány a DRHE *Scientia Ac Educatio* 2017. április 5-én rendezett konferenciáján elhangzott előadás szerkesztett változata.

menteni az embereket, mondhatnánk azt is, bizalmat kellett nekik szavazni, hogy az új államnak ők is lehetnek megbecsült és hasznos polgárai. El kellett hitetni velük, hogy az a fontosabb, ki hová tart, s nem az, ki honnan érkezik. Ezt a pragmatikus szemléletet tette magáévá a német társadalom többsége, s érveltek abból a perspektívából, miszerint az új rendszer elfogadásának alapja sokkal inkább az alkalmazkodás, semmint a morális megtisztulás. (Lübbe 2007, 79)

Az új hozzáadott érték tehát az, vélekedhettek sokan, ami megalapozza a jövőt, és elvezet a megbékéléshez. A gyázmunka elvégzése nélkül fogtak hozzá az ország gazdasági újjáépítéséhez, és a mégiscsak jelenlévő büntudat időbeni eltolásával, de a nagyszerű gazdasági eredmények felmutatásával alakították ki az új politikai berendezkedést. Az új demokratikus intézményrendszer elfogadásában döntő szerepe volt tehát a gyors gazdasági fejlődésnek és az ennek nyomán bevezetett új nyugdíjrendszerek. Ez összekapcsolódott a náci múlthoz való sajátos viszonyal, amely nem a bűnösök felelősségre vonásában volt érdekelt, hanem a múlt bűneinek elhallgatásában és a nemzetiszocializmus egykor elkötelezett híveinek reintegrációjában.

Hogyan zajlott a régi értékrend lebontása és az új legitimálása? Mi történt az antiszemitizmussal, amely 1945-ig a német társadalom széles köreiben meghatározó volt? – 2017-ből visszatekintve az antiszemitizmus elleni küzdelem sikersörténetként értékelhető. 1945 után a politikai és a kulturális elit mindig is határozottan elutasította az antiszemitizmust és száműzni próbálta a közgondolkodásból. Mindazonáltal nem egy lineáris fejlődésről van szó, mert a német véleményklíma 1945 és 2017 között egyaránt mutat stagnálási és visszaesési fázisokat. A Német Szövetségi Köztársaság megalapítását követő első évek karakterisztikus jegye az új intézményi rend fáziselőnye a politikai kultúrával szemben. A fáziseltolódásnak egyik következménye volt annak a dilemmának a hosszú hordozása, hogyan is bánjon az állam a bűnökkel terhelt személyekkel.

A háborús mozi

Németországban az 1930-as évek közepétől meredeken emelkedett a moziba járók száma, és a háború éveitől kezdve a számok tovább növekedtek. 1943-ban több mint egy milliárd mozijegyet adtak el. Ez azt jelentette, hogy minden egyes német egyetlen esztendőben 12–13 alkalommal járt moziban. Ez nem a náci kultúrpolitika sikere volt. Ezzel a számmal Németország korántsem volt világ-

első, még Európa-első sem, mivel Nagy-Britanniában ugyanebben az időszakban egy főre 30 mozi-látogatás jutott. A mozi volt az egyetlen vizuális információforrás a háborús eseményekről, és a kevés szórakozási lehetőségek egyike.

A gazdaság számára is fontos tétel volt a filmipar. A foglalkoztatás kiterjesztése, a nők munkába állása, a hadiipar felfutása, a túlórák számának növekedése átmenetileg emelték az életszínvonalat, így az emberek többet költhettek szórakozásra. A mozi a társasági élet velejáró lett, a mindennapi élet részévé vált. Megjelent a színes film, a mozik pedig egyre szebbek és kényelmesebbek lettek. Az embernek az lehetett az érzése, hogy a luxusvilágában tölt el néhány órát. A színészek sztárrá váltak, és a magánéletükről a publikum úgy beszélt, mintha családtagok lettek volna. A német szórakoztató film nem vált az elitkultúra részévé, bár egy-egy film művészi színvonala megközelítette a húszas évek végének niveljét.

Amikor a háború már Németország területén folyt, és a szövetségesek elfoglaltak egy-egy várost, települést, a közintézmények mindegyike bezárt. Május 9-e után szigorú ellenőrzés mellett a mozik az elsők közé tartoztak, amelyek újra megnyílhattak, és az olcsó mozijegyért éppen olyan hosszú sorokban álltak, mint a kenyérért. A német kapitulációt követő első héten Berlinben már tizenhét filmszínház működött.² A mozijegyet váltók száma a háborús évekhez viszonyítva ugyan csökkent, de a moziba járás a mindennapok legfontosabb kulturális eseménye maradt. Sokak számára a mozi nézőtere maga volt a valóságos nyugalom, a csillogó vetítövászon pedig a varázslat. Az újságokban megjelent olvasói levelek sokasága jelezte, hogy a moziban eltöltött néhány óra élménye enyhíteni tudta a háború okozta fájdalmakat.³

Az egyes zónákban az adott nagyhatalom döntötte el, milyen filmeket engedélyez levetíteni. Jellemzően a saját gyártású filmek kerültek túlsúlyba. Az alkotásokat nem szinkronizálták, és sokszor nem is feliratozták. A vetítés előtt elhangzott a cselekmény összefoglalása, közben pedig időnként kiegészítették, anélkül, hogy a filmet megszakították volna. A nyelvi nehézségek persze akadályozták a megértést, így a megszálló hatalmak szándékai sem érvényesülhettek teljes mértékben. 1945 végére az alkotások többségét már német nyelven adták.

Az egyes zónák filmszínházakkal kapcsolatos politikája ugyanakkor merőben különbözött egymástól. Az USA készült az átnevelésre a mozi frontján is. Még

² 17 Kinoseröffnet. *Tägliche Rundschau*, 1945. május 15.

³ Das Babylonin Berlin. *Tägliche Rundschau*, 1945. május 25.

folyt a háború, amikor amerikai politikusok a Hollywood-i filmmogulokkal arról tárgyaltak, milyen filmeket forgalmazhatnának a háború után Németországban. A kezdeti „film helyett inkább adjatok nekik patkánymérget” álláspontot (Merkel 2016, 150) aztán felülírták a politika és a profit szempontjai, s a megnyílt német mozikban a németek azt nézhetek, amit az amerikaiak engedtek nekik megvenni.

A szovjet zónában este 9 óráig nyitva lehetett minden szórakozóhely, s a mozikban lehetett német filmeket vetíteni. Mindössze egyetlen feltételnek kellett megfelelni: az összejövetel nem engedhetett teret a Vörös Hadsereg és a Szovjetunió elleni propagandának. Az oroszok kezdetben – eltérően a rádiótól – nem tulajdonítottak propagandaértéket a mozinak. Berlin kivételes helyzetben volt, mert a közönség a német filmek mellett amerikai és szovjet, kisebb számban pedig angol és francia filmeket is nézhetett, a fővárosban ugyanis működött a „filmcsere”. A berlini közönség pedig hálásnak mutatkozott. A háború éveit szinte kizárólag csak német filmeket vetítettek.⁴

A szereplők

Veit Harlan a nemzetiszocialista rendszer egyik legismertebb és legjobban fizetett filmkészítője volt. 1940-ben ő rendezte az általa írt forgatókönyv alapján a *Jud Süß* című antiszemita propagandafilmét, amelyet több mint 20 millió német ember látott. Harlan 1948-ban a brit zónában átesve az igazolási eljárás, ott szerette volna folytatni a pályafutását, ahol abbahagyta. Erre minden esélye megvolt, mert filmrendező addig nem akadt fenn a rostán, és művészt nem fogtak perbe. Színházi munkát és filmrendezést vállalt.

Az igazolási eljárás, az úgynevezett „náciatlanítási” folyamat a szövetséges hatalmak kísérlete volt, hogy a német közéletet és közszellemet demilitarizálják és megtisztítsák a nemzetiszocialista ideológiától. 1945 után bizonyos szakmák gyakorlásához be kellett szerezni az ún. Persilschein-t. Ehhez egy kérdőív formájában végzett ellenőrző folyamaton kellett átesni. A kiértékelés során öt kategóriát alkalmaztak: főbűnösök, vádlottak, alacsonyabb rendű vád-

⁴ Francia és angol filmeket 1939-től, amerikaiakat 1940-től nem lehetett látni német mozikban, szovjet filmet pedig egyetlen alkalommal vetítettek 1933 és 1945. május 9-e között.

lottak, tettestársak és felmentettek. Az egyes kategóriákhoz büntetési tételeket rendeltek, amelyek a pénzbüntetéstől a tíz év munkatáborig terjedtek.

Harlan megkapta tehát az igazolást, azonban arrogáns fellépése miatt a figyelem középpontjába került.⁵ Civilszervezetek büntető feljelentést tettek ellene. A feljelentés jogi alapja a Szövetségesek Ellenőrző Tanácsa 10. számú rendelkezése volt, amely lehetővé tette a háborús bűnösökkel szembeni, a béke elleni és az emberiség elleni bűncselekmények elkövetői elleni jogi eljárást.⁶ A hamburgi esküdtbíróóság Harlant 1949 áprilisában – bizonyítékok hiányában – felmentette a vád alól. A bíróság azzal indokolta döntését, hogy a vád képviselőjének nem sikerült bizonyítania a film és a zsidók lemészárlása közötti közvetlen kapcsolatot. (Benz 2011, 160) A Brit Zóna Legfelső Bírósága hatályon kívül helyezte a döntést és új eljárás lefolytatására kötelezte az elsőfokot, amely 1950 márciusában – immár jogerősen – újra felmentette Harlant.

A bíróság az újabb indokolásában elismerte, hogy a vádlott a cselekményével jelentősen hozzájárult a zsidók üldözéséhez, és ezzel megvalósította az emberiség elleni bűncselekmény tényállását, Harlan azonban az életét és testi épségét fenyegető szükséghelyzetben cselekedett, ezért nem büntethető. A tényállás szerint ugyanis a film elkészítésére Goebbels adott utasítást, és a munkálatokra a propagandaminiszter közvetlen felügyelete mellett került sor. A bíróság hangsúlyozta, hogy a tanúvallomások és a tapasztalatok alapján az utasításnak való ellenszegülés Harlan pozíciójának elvesztéséhez, koncentrációs táborba zárásához, öngyilkosságra való kényszerítéséhez, vagy akár kivégzéséhez is vezethetett volna. A körülményeket figyelembe véve, folytatta a bíróság, a vádlottnak nem volt mérlegelési lehetősége Goebbels utasításait figyelmen kívül hagyni. (Benz 2011, 160) A védelem tanúi, köztük Gustaf Gründgens, alátámasztották Harlan védekezését, vagyis a film alkotóinak engedelmességniük kellett Goebbels ellentmondást nem tűrő hatalmának, és akaratuk ellenére, kényszer hatására kellett a film elkészítésében közreműködniük.

⁵ Az igazolási eljárást lefolytató testület több tagja számára elfogadhatatlan volt Harlan felmentése, és tiltakozásul kiléptek a bizottságból. A polémia a nyilvánosság előtt folytatódott. Előfordult egy alkalommal, hogy feleségével, Kristina Söderbaum színésznővel moziba igyekezett, de a tömegben várakozók felismerték őket és hangos megjegyzéseket tettek rájuk. A filmszínház vezetője azzal próbálta a kedélyeket lecsillapítani, hogy a házaspárt távozásra szólította fel.

⁶ Allierter Kontrollrat, *Kontrollratsgesetz* Nr. 10. vom 20. Dezember 1945.
<http://www.verfassungen.de/de/de45-49/kr-gesetz10.htm> (2017. március 12.)

Harlan az eljárás alatt és után sem érzett büntudatot, és nem mutatott semmiféle megbánást. Tevékenységét tisztán művészi tevékenységként láttatta, és mindvégig tagadta, hogy antiszemita lenne. Hivatkozott első feleségére, Dora Gersonra, a zsidó énekesnőre, akitől két évig fennálló házasság után 1924-ben elvált, de a válásnak állítása szerint nem volt köze korábbi felesége származásához. Dora Gerson 1943-ban halt meg Auswitzban. A bíró mindkét eljárásban ugyanaz a személy volt, Walter Tyrolf. Tyrolf, a náci párt tagjaként a nemzeti-szocializmus időszakában ügyészként dolgozott. Neve ismert volt, társaihoz hasonlóan fajgyalázás vagy bagatell ügyek esetében gyakran kért halálbüntetést a vádlottakra, amit aztán végre is hajtottak. Egyébként maga Tyrolf is átesett az igazolási eljáráson, és megkapta a Persilscheint, ami lehetővé tette, hogy a jogász pályán maradjon, és bíróként dolgozzon tovább.

Miután Harlant 1950-ben jogerősen felmentették a náci bűnök vádja alól, leforgatta a „*Halhatatlan kedvesem*” című első, háború utáni filmjét. Felháborodva azon, hogy a náci korszak egyik rendezője megint felbukkant, Hamburg város Állami Sajtóhivatalának elnöke, Erich Lüth újságíró, Harlan filmjének bojkottjára szólított fel. Lüth foglalkozását kényszerűségből feladva, belső emigrációban vészeltte át a nemzetiszocializmus időszakát. A háború után fontosnak tartotta a náci bűnösök felkutatását, az általuk elkövetett bűnökre való emlékezést, a tettesek megbüntetését és a zsidókkal való történelmi megbékélést. Lüth 1950-ben arra szólított fel a sajtón keresztül, hogy bojkottálják a Harlan rendezte filmet, amelyet a „*Német Film Hete*” című rendezvényen terveztek bemutatni, mondván, Harlan előlétele okán a legkevésbé alkalmas a német film morális tartásának visszaszerzésére. Lüth elképzelése szerint a bojkott azt üzenné a világnak, hogy az új német mozi nem lehet egy antiszemita rendezővel azonosítani.

A film tulajdonjogával rendelkező kft. beperelte Lüth-öt a tartományi bíróságon. A bíróság helyt adott a kft. keresetének. A bíróság indokolásában kiemelte, hogy Harlant korábban jogerősen felmentették a vád alól és megkapta a munkavállalási engedélyét, tehát dolgozhat rendezőként. Lüth magatartása azonban a német Polgári Törvénykönyv 826.§ szakaszába ütközik, miszerint aki másnak jó erkölcsbe ütköző módon szándékosan kárt okoz, a kár megtérítésére kötelezhető. A tartományi bíróság pedig megállapította, hogy Lüth kijelentései kárt okoztak a felperes üzleti érdekeinek, ezért megtiltotta Lüthnek, hogy a továbbiakban Harlan filmjének bojkottjára felszólító felhívásokat tegyen közzé.

Ezután fordult Lüth a Szövetségi Alkotmánybírósághoz. Alkotmányjogi panaszában felhozta, hogy a tartományi bíróság ítéletével megsértette a véleménynyilvánítási szabadságát.

A Szövetségi Alkotmánybíróság döntése

A Szövetségi Alkotmánybíróság 1958. január 15-én hirdette ki határozatát, amely a legtöbbit citált alkotmánybírósági határozat az alapjogok témájában, és a véleménynyilvánítás alapjogának terjedelmével foglalkozik. A Lüth-ítéletet klasszikusként tartjuk számon a német és az európai joggyakorlatban, de érdeklődésre tarthat számot azok körében is, akik figyelemmel kísérik az 1945 utáni német történelmet és annak bizonyos etikai aspektusait, mert az ítéletből általános következtetések is levonhatók, amelyek akár a mindennapi életünket is befolyásolhatják.

A német alaptörvény 5. cikkelye rögzíti a véleménynyilvánítás szabadságát. A véleménynyilvánítás szabadsága több szabadságjogot foglal magában. Az alapjogok elsősorban arra szolgálnak, hogy az egyén védelmét garantálják a közhatalom beavatkozásával szemben. „Ez következik mind az alapjogok eszméjének szellemtörténeti fejlődéséből, mind azokból a történelmi előzményekből, amelyek az egyes államokban az alapjogok alkotmányi szabályozásához vezettek.”⁷ A Szövetségi Alkotmánybíróságnak arra kellett választ adnia, vajon az alapjogok a felek magánviszonyaira is alkalmazhatók-e vagy csak az állam ellenében hivatkozhatók, illetve arra, hogy van-e joga az alkotmánybíróságnak a polgári törvénykönyv alkalmazását alkotmányos szempontokra tekintettel felülvizsgálni? Az Alkotmánybíróság arra a megállapításra jutott, hogy az alaptörvényben megfogalmazott jogok egy objektív értékrendet állítanak fel, melynek a jogrendszer egészében kell érvényesülnie. Ennek az értékrendnek a középpontjában a társadalmi közösségben személyiségét szabadon kibontakoztató ember és méltósága áll. Következésképpen a magánjogi normákat is az alapvető jogokra tekintettel kell alkalmazni. Az alkotmányos rendnek ez az alaptétele az egész jogrendszerre érvényes, a törvényhozást, a végrehajtást és az igazságszolgáltatást egyaránt kötelezi.

⁷https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/1958/01/rs19580115_1bvr040051.html (2017. március 20.)

A bíróság a következőképpen indokolta a döntését: meglehet, hogy valaki véleményét nem egy magánvita keretében fejt ki, mert véleménye közreadásával másokat is igyekszik meggyőzni, tehát arra törekszik, hogy a közvéleményt befolyásolja. Ekkor is érintheti véleménye mások alapvető jogait, jelen esetben a vállalkozás gazdasági érdekeit, még akkor is, ha maga a közlés nem erre irányult.⁸ Annak eldöntéséhez, melyik alapjogot kell fokozott módon védelemben részesíteni, tisztázni kell az alapjog-korlátozás célját, s azt is, ez milyen eszközökkel érhető el. A véleménynyilvánítás szabadsága más megítélés alá esik, vagyis korlátozhatóbb, ha egy magánérdek védelmére használják, mint amikor a nyilvánosságban zajló vitákhoz járul hozzá. Mivel Lüth megnyilvánulása egyértelműen az utóbbinak minősült, ezért az ő érdeke bizonyult védendőnek a filmtársaság-kft. pénzügyi érdekeivel szemben.⁹

Veit Harlan utolsó filmjét 1961-ben rendezte. 1964-ben éppen Capri szigetén nyaralt, amikor szívinfarktus érte és meghalt. Két évvel halála után adták ki önéletrajzi írását *Im Schatten meiner Filme (Filmjeim árnyékában)* címmel. Élelművének elemzői újabban megpróbálnak elszakadni a korábbi egydimenziós Harlan-képtől, és nem vonják kétségbe vitathatatlan művészi tehetségét, de a nemzetiszocializmushoz fűződő kapcsolata megbocsáthatatlan maradt.

IRODALOM

- LÜBBE, Hermann (2007): *Vom Parteigenossenzum Bundesbürger. Überbeschwiegene und historische Vergangenheiten*. Wilhelm Fink Verlag, München.
- MERKEL, Ina (2016): *Kapitulationim Kino. Zur Kultur der Besatzungim Jahr 1945*. Panama Verlag, Berlin.
- MITSCHERLICH, Alexander és Margarete (2014): *A gyászolásra képtelenül. A közösségi viselkedés alapjai*. Ford. Huszár Ágnes, Múlt és Jövő Alapítvány, Budapest.
- BENZ, Wolfgang (Hrsg.) (2011): *Handbuch des Antisemitismus, Judenfeindschaftin Geschichte und Gegenwart. Ereignisse, Dekrete, Kontroversen*. Band 4, De Gruyter Saur, Berlin/Boston.

Tägliche Rundschau

<http://www.verfassungen.de/de/de45-49/kr-gesetz10.htm> (2017. március 12.)

https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/1958/01/rs19580115_1bvr040051.html (2017. március 12.)

⁸ Lüthnek nem az volt a célja, hogy bevételkiesést idézzon elő a kft számára.

⁹https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/1958/01/rs19580115_1bvr040051.html (2017. március 20.)

„Vallásórán kívüli tananyag”

*Kustár Gábor művésztanár falfestményei**

a Debreceni Református Kollégium Általános Iskolájában

Szekkókat és domborműveket avattak a reformáció 500. évfordulója alkalmából 2017. január 31-én, az egykori Református Főgimnázium épülete (Debrecen, Péterfia u. 1-7.), a mai Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma és Általános Iskolája I. emeleti folyosóján: az intézmény általános iskolai területén.

Az alkotásokat a belső falakra *Kustár Gábor* szobrász- és festőművész, az iskola rajztanára készítette, aki 2016-ban a VIII. Kortárs Keresztény Ikonográfiai Bienálén a Magyar Művészeti Akadémia Képzőművészeti Tagozatának díját nyerte el munkájával, s ugyanabban az évben a Tiszántúli Református Egyházkerület Pedagógiai Díja elismerést is átvehette.

Fekete Károly tiszántúli református püspök szavai szerint a művésztanár alkotásaival házi feladatot adott a diákoknak, akik „az épület boltívei alatt járva tárlgathatják a reformáció örökségét”. A püspök a freskókon (szekkákon) olvasható latin feliratokat és magyar idézeteket „vallásórán kívüli tanagnak” nevezte. Szólt arról, hogy a Debreceni Református Kollégiumban mindig kitüntetett hely jutott a művészeteknek. *Kustár Gábor* méltó követője a képzőművészetekben új fejezetet nyitó egykori rézmetsző diákoknak és *Gáborjáni Szabó Kálmán*, *Félegyházi László* 20. századi művésztanárok iskolateremtő munkásságának.

A Debreceni Református Kollégium Általános Iskolájának falfestményei a bibliai üzenetek mellett emléket állítanak a magyar reformáció kiemelkedő személyiségeinek: *Méliusz (Melius) Juhász Péternek*, *Bocskai Istóánnak*, *Szenci (Szencki) Molnár Albertnek* és *Huszár Gálnak*. A szekkók egyike a *Magyarországi Református Egyház címerét* ábrázolja. A domborműveken a művész a protestáns vallásreformáció szellemi, *Luther Márton*, illetve a reformáció nagyhatású hitújítója, a kálvinista egyház szellemi atyja és megalapítója, *Kálvin János* portréját alkotta meg.

* * *

Kustár Gábor alkotásaiból – *Semper reformari* címmel – magyar, angol és német nyelvű reprezentatív prospektus jelent meg, amelyet *Berényi Györgyné*, a DRK Általános Iskolájának igazgatója szerkesztett, a Tiszántúli Református Egyház-

kerület adott ki, s amely a debreceni könyvnyomtatás négy és fél évszázados hagyományait őrző Alföldi Nyomda Zrt.-ben készült. A kiadvány a képzőművészeti alkotások reprodukciói mellett képelemzéseket is tartalmaz. Ezek közül a magyar reformátorokat és a címert ismertető írás teljes változatát adjuk közre. Az elemzéseket *Arany Lajos*, Holló László- és Jókai-díjas művészeti író készítette.

ARANY LAJOS

A nyomtatott betű segítségével a református hit terjesztésében

Méliusz (Melius) Juhász Pétert, *Debrecen városának első református püspökét, a Magyarországi Református Egyház megszervezőjét a róla készült arcmások többnyire időskorúnak, ősznek ábrázolják. Pedig mindössze három és fél évtizedet élt: a Somogy megyei Horhiban, 1536 körül született teológus, író, egyháztudós, bibliafordító, botanikus, a magyarországi reformáció legeredetibb és legnagyobb hatású egyénisége, vezérsillaga 1572-ben hunyt el Debrecenben.*

A festmény- vagy szoborportrék készítői érthetően látták őt meglelt korúnak: nyilvánvalóan bölcsességét kívánták ezzel hangsúlyozni. Igazuk volt: Méliuszra már a húszas-harmincas éveiben is mint polihisztorra lehetett tekinteni.

Ez a külföldet is megjárt (1556-ban wittenbergi egyetemre iratkozott s onnan magisteri címmel hazatért) polihisztor néz ránk a szekkóról is. De valós életkorú: a fiatal tudós tekint itt a nagyvilágra, egyszersmind gondolataiba mélyed. Nyomtatott könyvekkel: alkotásaival körülvéve. A kép azt szimbolizálja, hogy a kálvinista debreceni egyházat vezető Meliusz Juhász Péter „a nyomtatott betű hatalmas segítségével a református hit terjesztésére használta fel”, mint Tevan Andor írta.

A nyomtatott betű lehetőségét Méliusz számára saját sajtótörténeti tette nyújtotta: az 1558 óta Debrecenben szolgáló protestáns lelkész 1561-ben befogadta a városba a kiváló vándornyomdászt, Huszár Gált. Az ő kézinymodója révén látott napvilágot – még abban az évben – Méliusz első műve: *A Szent Pál apostal levelének, melyet a kolossabelieknek írt, prédikációk szerint való magyarázatja*. A falfestményen is jól látható a könyv borítójára is rásajtolt Huszár Gál-féle

nyomdászjelvény. E nagyszabású kommentárt alkotója a „döbröcöni tanácsnak” ajánlotta. Méliusz egy évtized alatt, haláláig, 43 nyomtatott művet jelentetett meg, elsősorban Debrecenben.

A lutheránusnak nevelt ifjút – Szegedi Kis István református teológus (1505–1572) hatására – magával ragadta a *helvét reformáció* szelleme; wittenbergi tanulmányai után a *kálvinista hitvallás* hirdetője lett. A freskó három, helvét irányt képviselő temploma (a Szent András-, a nyírbátori és a csengeri) Méliusz egyházszervezői munkájának fontos állomásait jelölik. Szellemesen utalva arra, hogy ő egyszersmind következetesen érvelt, harcolt a reformáció radikálisabb irányzatai, különösen az *unitárius (antitrinitárius) tanok* ellen.

Kustár Gábor Méliusz Juhász Pétert ábrázoló falfestménye

A falfestmény betűszalaggal jelzi Méliusz egyházi méltóságviselését: 1561 végén lett *Debrecen püspöke*. Munkássága jóvoltából lett a város magyar reformáció szellemi és egyházkormányzati centruma, a „magyar Genf”.

Szalagcímmel és képi ábrázolással egyaránt utal a seccó a *bibliafordító és prédikátor* Méliuszra. Szinte a teljes Szentírást tolmácsolta. Négy kötet bibliafordítást jelentetett meg, benne az azok alapján tartott prédikációival. A *teljes Újszövetség-fordítását* (1567) önálló kiadványban nyomatta ki (ebből sajnos eddig nem került elő példány). Szorgos fordítói munkásságának értelme egybecseng az anyanyelvű ismeretterjesztés teológiai motivációjával: a reformáció céljai sze-

rint mindenkinek elemi joga megismerni, tanulmányozni, értelmezni a Bibliát, s ezt anyanyelvén olvasni, azaz közvetlenül találni utat Istenéhez.

Jelentős irodalmi értéket képviselő *prédikációkat, imakönyvet, hittételt fejtegető-magyarozó énekeket, kátét, agendát, vitairatokat, hitvitázó munkákat* írt – mindannyi a református egyház megszilárdítását szolgálta. Miként a hitvallások szerkesztése is – ezek legnevezetesebbje *az 1567. évi hitvallás- és egyházi szabálygyűjtemény*, amely a római katolikus vallás ellenében vázolta a református tanokat. (A debreceni zsinat jóváhagyta.) E hitvallás a magyar református egyház hitéletét századokra meghatározta.

A kezében tartott tekercs utal Méliusz hitvalló és törvényalkotó művére, a honi református egyház szervezeti-tanbeli kialakításában szerzett érdemeire. S arra, hogy a zsinat sajátjaként fogadta el a Második Helvét Hitvallást. Érzékletes képekkel élő írói munkáinak egyaránt forrása a Biblia patinás kifejezéskincese és az ízes népnyelv.

A képen látható az 1578-ban (posztumusz) Kolozsvárott kiadott *Herbarium*, az első magyar nyelvű, magyar nyomdában megjelent orvosi fűvészkönyv. Több mint félszáz gyógynövény leírását, előfordulási helyét adja meg; tartalmazza, hogy a növények hatóanyagai hogyan nyerhetők ki, s milyen betegségek ellen, miként lehet azokat használni.

Szülőfaluját a törökök elpusztították, s miként e település neve Méliusznak köszönhetően fennmarad, az ő szellemi öröksége is örökké él. E halhatatlanság irodalmi tanújele többek között Tóth-Máthé Miklós kifejező című – *Isten trombitája* – és megidéző erejű regénye. Gulyás Pál költő szerint pedig ő volt Debrecen „történelmének első nevezetes Géniusza”.

A vallásszabadság és a haza hőse

Az 1541-ben három részre szakadt Magyarországon, 1557 Újévének napján, Kolozsvárott megszületett egy későbbi zseniális magyar hadvezér, államférfi és erdélyi fejedelem: Bocskai István.

A kezdetben Habsburg-párti nemes, tapasztalván a kora királyi Magyarországa és Erdély népének kegyetlen császári sarcolását, sanyargattatását, s hogy Rudolf király (II. Rudolf német-római császár) tiporta a protestánsok vallásszabadságát (katonái erőszakkal elvették templomaikat, és azokat a katolikusoknak adták

át), szembefordult a bécsi udvarral. S – Bitskey István szavaival – „a história és a literatúra által felépített köztudatban jelképévé lett a szuverén magyar politikai törekvéseknek s a református hitvédelemnek egyaránt”.

Világnézetét, karakterét jellemzi, hogy – mint Niederhauser Emil írta – „biblikus hevülettel tekintette saját szerepét a protestantizmus védelmében, vagyis a vallásszabadság védelmében a Habsburgok ellen”. Ezt a *missziójának, hivatásának elkötelezett, meggyőződéses államférfit jeleníti meg a hajdúk társaságában a freskó*. Központi üzenete Bocskai egyik fő történelmi tette a róla elnevezett szabadságharc által kivított *vallásszabadság*. Ez olvasható a szekkó konkrét, egyszersmind szimbolikus felirati szalagjának közepén.

Érthető ez az alkotói fogás. Hiszen a császári önkény elleni, általa vezetett fegyveres felkelés, az úgynevezett Bocskai-szabadságharc (1604–1606) diadala nyomán létrejött bécsi béke (1606. június 23.) törvényesítette a vallásszabadságot Magyarországon.

Az a kompozíciós megoldás, hogy az ábrázolás centrumba helyezi a hitvédelmet, ennek a határokon messze túlmutató jelentőségére is utal, nevezetesen arra, hogy az egyetemes vallásszabadságért harcoló Bocskai az egész protestáns Európa tiszteletét kivívta. 1605-től haláláig, 1606-ig Erdély fejedelme volt; ő az egyetlen magyar fejedelem, akinek Nyugat-Európában, Kálvin városában, Genfben, a reformáció központjában szobrot emeltek.

A falikép szalagja utal a szabadságharcot lezáró, Bocskai és Rudolf megegyezése alapján kötött bécsi béke másik jelentős eredményére is: az *önálló Erdélyre*. Ez az egyezmény tudniillik szavatolja Erdély Habsburgokkal szembeni szuverenitását, elismeri az önálló Erdélyt. Mindamellet, hogy garantálja a királyi Magyarország jogállásának megtartását, a magyar rendi jogokat is.

S ott húzódik a festmény szalagján a fejedelem harmadik, meghatározóan fontos, történelmi jelentőségű cselekedete: a közép-tiszántúli *hajdúvárosok* létrehívása. Még hozzá azáltal, hogy Bocskai az általa vezetett diadalmas szabadságharcok, az egyetlen győztes magyar szabadságharc hőseit, a hajdúkatonákat kiemelte a földesúri fennhatóság alól, megadta nekik a hajdúszabadság kiváltságát, saját birtokán, a Hajdúságban letelepítette és gyalogos katonákká képezte ki őket. Viszonzásul hajdúi a fejedelem szőlítésére kötelesek voltak csatasorba állni. Belőlük állt tehát Bocskai speciális hadserege.

A szekkó korhű ruházatban jeleníti meg a hadvezért és hajdúit. Bocskai a nemes, díszes, hűségesen szolgáló paripáján lovagol. Kezében a fejedelmi joggal – az igazságosság, a jogszolgáltatás jelképével –, zsinórdíszes gombolású

prémes kabátot visel, amelyet felül, a nyaknál díszcsat kapcsol össze. Fejfedője tollas prémsüveg. A martalócokból, szegénylegényekből lett két hajdúkatona szintén a kornak megfelelő, hiteles öltözékben: zsinóros falsőruházatban, fegyvereikkel: csákánnyal és görbe harci karddal látható. Egyikük tollas nemez-süveget visel.

Nemcsak a győztes vezér, a közösségéért kiállni, szellemmel és fegyverrel harcolni egyaránt kész vitézlő nemesúr méltósága és higgadt szerénysége tekint ránk a képről, hanem a nemzete sorsa iránt aggódó államférfi is, aki magyar és protestáns volta miatt kétszeresen is vörös posztó volt a Habsburgok, a császárpártiak szemében. Bocskai tekintetében a diadal derűje mellett megfigyelhető a részletekkel, a taktikával éppúgy törődő taktikus vezér figyelme, mint a stratég, a messzire néző ember elszántsága, a felelősségérzet. S érzékelhető egyúttal a felelősség feszültsége is. Amint a béketeremtés vágya is.

Hűséges hajdúinak arkifejezése a csodált, eszményi és nagy tekintélyű vezető útmutatását váró, rá mindig felnéző szolgálattételt, illetve a közelre és távolra egyaránt nézni tudó és kényszerülő, harcos felelősségét tükrözi.

A Pál apostol rómaiakhoz írott leveléből (8,31) származó ige – „Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk?” – mintegy keretbe foglalja, összegzi a kép jelentését, üzenetét.

Bocskai István – Kustár Gábor falfestménye

Zsoltároskönyve a templomi éneklésre szánt magyar vallásos költészet addigi csúcса

Műveinek többségét külföldön alkotta, de hazája javára Szenci (Szenczi) Molnár Albert, a magyar művelődéstörténet kiemelkedő alakja. „Lába százfélé téved, de a szeme egyfelé szegződik” – jellemezte őt érzékletes tömörséggel egy huszadik századi utód, Németh László.

A Pozsony melletti Szencen, 1574-ben született református lelkész, teológus, nyelvtudós, zsoltárköltő, egyházi író, műfordító, irodalomszervező ugyanis rövid megszakításokkal három évtizedig élt külhonban (Wittenberg, Strassburg, Heidelberg, Altdorf, Marburg, Oppenheim).

Az Európa-szerte elismert tudós filozófus, reformátor – akit mások között Kepler is vendégül látott – munkásságának az egyháza, a református magyarság, a magyar irodalom és nyelvtudomány egyaránt sokat köszönhet.

Ugyancsak Németh László találó jellemzése szerint a protestantizmus „száz-
ezrek alá tudott valami közös szellemi alapot teremteni, mindenhová elért, magyar könyv számba menő bibliájával és zsoltáraival. Olyan eredmény, melyért a Molnár Albert hányt-vetett életét is megérte végigélni”.

Mintha a citált gondolatokat illusztrálná a szekkó: a magas homlokú polihisztor reményt és elevációt jelképező színű ruhában, visszafogottan derűs, szelíd arccal, gondolataiba merülve tekint nézőjére. Egyik keze az általa átdolgozott kiadásokban újból közzétett Vizsolyi Biblián nyugszik: Károli Gáspár Szentírásfordításán (1608 és 1612). A másik kezében tartott gyülekezeti énekeskönyv arra az óriási hatású, költői értékű műre utal, mellyel lehetővé vált az egységes felekezeti éneklés.

Versben lefordította a testamentumi zsoltárok könyvét (*Psalterium Ungaricum. Szent Dávid kiralynak és prófétának százötven zsoltára*; 1607). Mintegy száz daltlamra szerzette vallomásos, a nehéz magyar sorstól is ihletett, ékes magyar nyelvű psalmusait. Ez az óriási hatású, gyülekezeti-szertartási célú, költői értékű mű, mellyel lehetővé vált az egységes felekezeti éneklés, azóta is a reformátusok énekeskönyve. Nemeskürty István értékítélete szerint Szenci „Zsoltároskönyve templomi éneklésre szánt vallásos költészetünknek addigi csúcса”.

Németh László szemléletes szavával pedig ez a mű „a régi magyarság s a legújabb közt egyike a legfontosabb földtani hidaknak”. Ő abban látta e mű rendkívüli jelentőségét a nemzet életében, hogy „egyetlenegy református ma-

gyar sem nőhetett föl anélkül, hogy a lelkén ne formáljon”. A *Tebenned bízunk eleitől fogva...* kezdetű (90.) zsolnárt református himnusznak is nevezik. Szenci poétai munkássága lényegét megragadó metafora Tóth-Máthé Miklós róla írott regényének címe: *Élet zsolnárhangra*.

Élő hagyatéka, jeles fordítói s teológiai teljesítménye (*Kis katekizmus* címmel) a *Heidelbergi Káté* (1607) és – *Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás* címmel – Kálvin *Istitutiójának* magyar tolmácsolása (Hanau 1624). Ez utóbbi könyv címlapján – a magyar nyelvű kiadványok históriájában először – az író és a fordító arcképe is megjelenik.

Külföldiek számára írta *latin nyelvű magyar nyelvtanát*. A kora legmagasabb tudományos nívóján készült grammatika célja az volt, hogy az idegenajkúaknak lehetővé tegye a magyar nyelv lehető legteljesebb elsajátítását. Ennek érdekében teljes nyelvtani rendszerezésre törekedett. Elsőként rögzítve nyelvünk régi mondatszerkesztési szabályait. E művet a 18. századig kézikönyvként szolgált, segítve a magyar nyelvhasználat és helyesírás egységessé válását.

Úttörő jelentőségű *latin–magyar, magyar–latin szótára* (1604), az első betűrendes magyar szótárt, átdolgozásokkal a 19. század közepéig használták; számos irodalmi, tudományos szakszónak e műben olvasható az első magyar nyelvű meghatározása, értelmezése.

Kustár Gábor Szenci Molnár Albert-freskója

A nyomdászjelvény mint a remény szimbóluma

A reformáció hívei a katolikus egyház elleni küzdelmeikben, nézeteik terjesztésére hatásos szellemi fegyverként használták a könyvnyomtatást. A több nyelven beszélő Huszár Gál az elsők között sajátította el és alkalmazta a nyomdászmesterséget.

Számos maradandó kötet került ki műhelyéből, ezért nyomdász-reformátornak is titulálják. Születési körülményeiről, iskoláiról pontos adatok nem maradtak fenn. Valószínűleg csallóköz-mátyusföldi származású, 1512-ben született, és a krakkói egyetemen tanult. A katolikus egyház presbiteréből vált protestáns prédikátorrá. Az első írásos emlék róla 1553-ból való: a reformáció terjesztéséért ekkor közöstitették ki másodszer a katolikus egyházból. Magyaróvárra, majd Bécsbe menekült. Hoffhalter nyomdájában tanulta meg a mesterséget. Tőle nyomdát vásárolt, azt kiegészítette *krakkói betűkkel*, s Magyaróváron, 1558-ban működtetni kezdte. A katolikus papság nem jó szemmel nézte a protestáns nyomda tevékenységét. Huszárnak ezért kellett Kassáról is menekülnie.

Debrecenbe 1561-ben – a Méliusz Juhász Péter vezette kálvinista debreceni egyház alakulása idején – érkezett, tipográfiájával. A freskón a nyomdászmester egy kész könyvre koncentrálnak, azt ellenőrzi nagy figyelemmel. A kép szemléletesen jelzi: a *Gutenberg-féle kéziszajtó* az övé.

Huszár Gál – Kustár Gábor szekkója

Kiváló énekszerző is volt: szedett kottákkal illusztrálta két maradandó értékű zsolotároskönyvét. Debreceni nyomdájának első terméke is ilyen kötet: a még Magyaróváron elkezdett – s már ott Méliusznak ajánlott – munkája, az *Isteni dicséreték és psalmusok* (1561), az első magyar nyelvű egyházi énekeskönyv.

A képen a zászlós bárány – amely Debrecen, illetve a magyar református egyház címerének középpontjában áll és Méliusz prédikációs kötetének címlapjára is rányomtatták – arra utal: Huszár élete és pályája összefonódott a „magyar Genf”-fel és pártfogójáéval.

S viszont: Méliusz a református hit terjesztésére igénybe vehette az ő nyomtatott betűinek óriási segítségét. Huszár Gál már a városba érkezése évében megjelentette az egyházvezető első könyvét. Ettől fogva ez a debreceni nyomda mindenekelőtt az ő műveit: prédikációsköteteit, a Bibliát magyarázó, a helvét hitvallást értelmező, az unitárius tanokat cáfoló könyveit jelentette meg. 1562-ben Huszár kezdte meg a protestáns hitükhöz ragaszkodó egri vitézek védelmére kiadott, az egységes helvét hitvallásnak szánt *Egerölggyi hitvallás* nyomtatását.

Debrecenben készült nyomtatványait – a reményt szimbolizáló, a keresztkben végződő horgonyra tekeredő kígyóval Jézus missziójára is utaló – *nyomdászjelvénye* díszíti.

1562-ben elhagyta Debrecen, majd Komáromban terjesztette a reformációt. Elsőként tolmácsolta a *Heidelbergi Kátét*. Nyomtatásban fia adta azt ki először. Apja nyomdáját annak halála (1575) után ő, Dávid vitte tovább. A felszerelését Debrecenben, Méliusznál hagyta. Ezek eredetiségének tanújele a debreceni nyomtatványok és Huszár Gál betűinek teljes azonossága. Hátrahagyott nyomdai eszközei megalapozták a ma is működő nyomdát. Ennek első évtizedében (1561–1570) negyvenöt itt készült – az egész történelmi Magyarországon ekkor megjelent nyolcvanhét könyv közül! Ráadásul ezek négyötöde magyar nyelvű volt. Rászolgált tehát Debrecen Huszár Gál méltató szavaira, melyek lokálpatriotizmusának is tanújelei: a várost – metaforikusan – „egész Magyarország és Erdély világosító lámpásának” nevezte (Kálvin Genfről vallott szavai nyomán: „világosító lámpás azok megvilágosítására, akik még távol élnek az Evangéliumtól”).

* * *

Szilárdság és ellenállóképesség

1693. április 11-én I. Lipót király szabad királyi városi rangot és címerviselési jogot adományozott Debrecennek. A Magyarországi Református Egyház címere lényegében megegyezik e város-emblémával, abból alakult ki. Amyi különbséggel, hogy az egyház címere tartalmazza a reformáció bibliai igéjét, Pál rómaiaitkhoz írott leveléből (8, 31): „Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk?”

Ez az egyezés jelképezi azt a kapcsolatot, mely reformáció óta igaz: Debrecen „egy test, egy lélek” a református egyházzal.

Az alábbi elemzésben szó szerint idézünk I. Lipót okleveléből, amely rendelkezik a címerképről is. Az erőt és védelmet is jelző „égszínkék hadipajzsban” áll a középponti figura, a jobb lábával zászlót tartó, lépkedő bárány (agnus Dei – Isten báránya), aki hátrafordulva, a zászlóra tekint, Jézus-szimbólum. Utal arra, hogy Jézus mindig figyel bennünket. Lépése az előrehaladást érzékelteti, a hitben való cselekvés igényét fejezi ki.

Az aranyrúdon függő, „keresztrel hímzett veres lobogó” a helvét hitvallás jelképe. A két könyv, amelyen a bárány áll, az Ószövetség és az Újszövetség szimbóluma. A hadipajzs alján, zöld mező közepén emelkedő pálmafa az ég felé mutató életfa-motívum és a diadal jelképe. Egyszersmind a szilárdságot, az ellenállóképességet és azt is kifejezi, hogy a történelem véres háborúiban az egyház oázisként szolgált a sivatagban.

A korona Isten hatalmát jelképezi. „A pajzs tetején, nyílt sisak felett, a koronán kiterjesztett szárnyú, mellén zöld borostyánkoszorút viselő, felemelt fejű és kitátott szájú főnixmadár” látható, amint „a koronából felcsapó lángoknál magát perzseli”. A hányatott sors allegóriája ő, mint a hamvaiból újjászülető, csodás mitológiai megfeleltője. A hatalmas madár „feje felett tündöklő nap” az örök világosság, a halhatatlanság és az erő szimbóluma.

* Az elemzések a falfestmény, a freskó és a szekko (secco) képzőművészeti fogalmakat szinonimákként alkalmazzák.

A Magyarországi Református Egyház címere Kustár Gábor falfestményén

A magyar reformáció példaállító arcképcsarnoka

Protestáns hősök.

Félszáz portré az elmúlt fél évezred magyar történelméből

Szerkesztette: **Faggyas Sándor**

Press-Pannonica-Media – AmfipressZ, Budapest, 2016, 379 oldal

1517. október 31-én Luther Márton Wittenbergben meghirdeti forradalmi változásokat indító demonstratív téziseit, s így életre kelti a vallás- és egyházújító reformáció mozgalmát. Ötszáz év telt el azóta, s a protestantizmus kibontakozása csakugyan átformálta a kereszténység kétezer éves történetét. Világraszóló események sorozata kezdődött, s a „semper reformanda” jegyében tart a mai napig is; amint Zoványi Jenő (*A reformáció Magyarországon 1565-ig* című kongeniális művében) állítja: a „kereszténység történetében Jézus Krisztusnak az igehirdetésén és munkálkodásán kívül a legfontosabb, legmesszebbre ható mozzanat a reformáció volt.” A szétágazó, de alapjaiban összetartozó Krisztushívó egyházak és felekezetek olyan kifejlődéseken és újjászületéseken estek keresztül, hogy azok valóban az emberiség világtörténelmének megvilágosító átalakulásához vezettek – az egyetemes reneszánsz világkép- és korszellem-meghatározó időszakában a vallási és ekléziasztikai reneszánsz egészen csodálatos sors- és korszakfordító eredményeihez jutva. A protestantizmus önfejlődése és visszahatása a katolicizmus eszmei és egyházszerkezeti rendszerére (de egész erkölcsi világára és tevékenységminőségére nézve is): még inkább örökérvényűvé kovácsolta a kereszténység spirituális és intézményes berendezkedését, még szilárdabbá tette a kősziklára épített individuális és kollektív hitéletiség metafizikai és kultúrantropológiai alapjait, hogy mára az egyenrangú felekezeti különbségek méltóságteljes elismerésével és megbecsülésével átítatott ökumenikus szellemiség tornyosuljon megdönthetetlen evidenciává.

Hiszen „minden vallás adott megtartó értékeket”, s „együtt szólnak az emberért, a személyiségért; az ökuménia jegyében”; s „a keresztes és csillagos tomyok egymásnak integetnek” – „mint az Illyés-vers beszél” – deklamálta Czine Mihály, a huszadik század második felének legkarizmatikusabb református lelkületű

irodalomtörténész „vándorprédikátora”; egyszersmind utalva a kibogozhatatlan összefonódásokra is a religiók között: „az evangélikus Petófi reformátusnak szerette tudni magát, Ady kálvinista lelkét 'katolikus szellők' is 'legezték', a katolikus Kodály kedvvel zenésítette a protestáló írásokat”. Leszögezvén közben azt is, hogy „a magyar művelődés, a magyar irodalom az utolsó négy évszázadban erősen protestáns, s ezen belül inkább református színezetű; sokszor még a katolikus alkotók műveiben is”; hogy „eddig, négy évszázadon keresztül, a számarányánál is nagyobb szerepe volt a protestantizmusnak, benne a kálvinizmusnak, a magyar művelődésben; a protestáns szín dominált a nemzetudatban.” Ezért is kérdezhetette szerinte a katolikusnak keresztelt, de anyai ágon református, s a műveiben is erőteljesen protestáns szellemű Illyés Gyula a reformáció genfi emlékműve előtt tűnődve: „Hiszed, hogy volna olyan-amilyen / magyarság, ha nincs – Kálvin?” – s adhatta meg rá a biztos választ: „Nem hiszem.”

Mert valóban: a nemzeti identitástudatot és a nemzeti anyanyelvű irodalmiságot, kulturális önazonosságot küldetéses elszántsággal, szakrális „devotio”-val felépítő kálvinizmus, protestantizmus nélkül a magyarság valószínűleg elmosódott, szétszóródott volna, vagy felszívódott volna más népekbe. A temérdek vergődéssel a tengernyi megpróbáltatást lebirkózó vallási és irodalmi kultúra együtt mentette át a magyarságot, a nemzetet a mindenkori jövőbe; együtt jelentette a megmaradást. Az újjáébredő hit a nemzetet, a nemzet a hitet tartotta. „Krisztusban hívattunk és küldettünk el keresztyének, Krisztusban teremtettünk és tartatunk meg magyarnak” – deklarálta a legújabb kori „babiloni fogóság” alól szabadító rendszerváltás utáni református világtalálkozókon Hege-dűs Loránt.

„Harangzúgásos az egész magyar kultúra – ahogyan Kodály Zoltán mondta” (hangsúlyozta ezt is Czine Mihály): „folytonos benne a harangzúgás, a *Halotti beszéd*től Adyig. Sőt: máig. Nagy Lászlóig és Sütő Andrásig. Egyszerre figyel a haza és a nagyvilág gondjára.” S az örökös magyar „sorsnyomás” legérzékenyebb modern gondolkodó írója, Németh László pedig így vallotta: „amikor nagyanyám, a mezőföldi parasztasszony, kis szobájában kigyújtotta a petróleumlámpát, s a Károli-biblia ősi kiadásából az ótestamentom háborúit betűzte elem, azon a szinte szívemből kihangzó magyar nyelven; vagy napos templomunk farkasszemnéző asszony- s férfinépe zendített rá a *Te benned bízunk* belémévdött dallamára: akkor tudtam, hogy hozzátartozom, minden kételemmel is ehhez a biblia és zsoltár mögé barrikádozódott négyszáz éves magyar közösséghez.”

A reformáció mint „magyar vallás” a nemzeti túlélés záloga volt és maradt mindezidáig – az ötszáz évvel ezelőtti országos szétdaraboltatásoktól a huszadik századi trianonokig végtelenedő passiókon, kálváriákon át is. A kálvinizmus névadójáról az erdélyi, mezőszegi Pusztakamaráson szinte el sem hitték, hogy nem magyar volt – ahogyan a Bethlen Gábor (a XVII. században erdélyi „tündérkertet” varázsoló református fejedelem) alapította nagyenyedi kollégium neveltje, Sütő András írja édesanyjáról, miképpen hüledezik, amikor értesül Kálvin nemzetiségéről és tetteiről: „A mi Jánosunk? Na, ha én ezt tudtam volna róla! – Nem tudom, mi lett volna, ha ezt anyám hamarabb megtudja.”

Az eltéphetetlenül összefonódó nemzeti és vallási identitás közösségmegőrző hagyománya képezi tehát a magyar protestantizmus kultúrateremtő fundamentumát és kontinuitását. Templom és iskola, hit és tudás, szellem és egzisztencia szerves szimbiózisát. Minden tudatforma (hit, bölcelet, tudomány, művészet, etika, jog, politika) végső evilági immanenciákat és transzcendens önértékeket egybeforrasztó organikus együtt-lélegzését biztosítva. És felszabadítván a földi létezés természetfölötti őseit és ragyogó megváltói, üdvtörténeti perspektíváit mindenkor szem előtt tartó lelki éberséget. A közvetlen Isten- és ember-kapcsolat következményeként az egyedül a hitre, kegyelemre, a Szentírásra (*sola Scriptura*), a szenvedő és feltámadott Krisztus Jézusra (*solus Christus*) támaszkodó reménység és figyelő tekintet feltétlenségét – kizárólag a Szentháromság Istennek adva abszolút dicsőséget (*Soli Deo Gloria*). S így – a „protestáló hit s küldetéses vétő” (Ady) ösztönzésével – hadakozva a török- és Habsburg-ellenes (majd minden további idegen nagyhatalmi elnyomással szembeni) heroikus küzdelmekben a saját magyar út önállóságáért, a nemzeti függetlenségért és az emberséges, demokratikus társadalmi (jogállami, egyházi-institucionális) berendezkedésért, a szolidaritásért a szegény nyomorgó néppel („*misera plebs contribuens*”); a kurucos-szabadságharcos elhivatottság felmérhetetlen eszmeierkölcsi kisugárzású emfázisával: *Cum Deo pro Patria et Libertate!*

S mindennek jegyében jelent most meg egy rendkívül impozáns, koncepciózus és reprezentatív ünnepi kiadvány. Címe: *Protestáns hősök – Felsőszáz portré az elmúlt fél évezred magyar történelméből*. Faggyas Sándor gondolta el és szerkesztette a kötetet, amelyben tehát felvonulnak az ötszáz esztendő legkiválóbbjai közül azok, akik szorosan kötődtek a magyar protestantizmushoz (döntően az evangélikus és a református tradíciókhoz) – s ennek szellemében is fejtették ki munkásságukat. A magyar reformáció lenyűgöző történelmi arcképcsarnoka boltozódik

fel előttünk. Hitünk hősei sorakoznak fel – a róluk szóló összefoglaló írások és a tőlük származó idézetgyűjtemény arányos keretei között. Minden évszázadot színesen képviselik, akik beírták magukat a magyar történelem aranykönyvébe. Természetesen a sor végteleníthető volna – de nem száraz lexikon készült, hanem élménydús olvasmányosságot kínáló kézikönyv. S aki szerepel benne (a sok jól ismert kiválóság), arról szemernyi sem felületesen, hanem tömören, lényegre mutatón és életközeli elevenséggel esik szó. Tudósok, tanárok, diákok, s minden érdeklődő számára. Mához szóló tanulságokkal, aktuális és időtlen érvényű üzenetekkel.

A keménykötésű, szép kiállítású könyv borítóján a cím és alcím betűi a nemzeti trikolor színei szerint rendeződnek el. Ízlésesen piros–fehér–zöld színek övezik a rögtön a külső borítóra is ráhelyezett képét a debreceni református nagytemplomnak. A magyar reformáció központjának, a „kálvinista Róma” szimbólumának. Ezzel pedig jelképesen a másik évfordulóra is figyelve: az európai megújulás ötszázadik éve egyúttal az 1567-es debreceni alkotmányozó zsinat négyszázötvenedik emlékéve is; innentől számíthatjuk ugyanis a Tiszántúli Református Egyházkerület és így tulajdonképpen a Magyarországi Református Egyház létrejöttét. Ezen a zsinaton fogadta el alapvető hitvallásának a lelkipásztorok közössége az András templom oldaltermében az úgynevezett *Második Helvét Hitvallást*, amelyet először a svájci református kantonok írtak alá az ezt megelőző esztendőben.

Kettős (dehogyan: sokszoros!) ünnep ez az egyetemes, integer magyarság számára. A Kárpát-medencei és a nagyvilágban szétszóródott magyarok nemzeti összetartozásának lélekiemelő eseménye. A felemelt fő szolgálattelvő alázatával és áldozatosságával koncipiálódott ez a könyv tehát. A szerkesztő Faggyas Sándor tizenhat másik jeles szerzőtársával együtt arra törekedett, hogy (a www.preshaz.eu portálon fellelhető nyilatkozata szerint) a történelmi Magyarország és Erdélyország különféle részein élt ötven „olyan kiemelkedő, kivételes szellemű és jellemű protestáns személyt” mutassanak be, „akik a hit által, a hit erejével éltek, küzdöttek, szolgáltak, használtak, alkottak a közösségi élet különböző területein és küzdőterein”; mert ezek az „írók, prédikátorok, pedagógusok, tudósok, költők, politikusok, állami vezetők valamennyien hősök: a hit hősei, tanúságtevői.” „Kultusz és kultúra összefügg, ezért a mai fiatal generáció elé olyan példaképeket kell állítanunk, akik – mint Arany János mondta Fáy Andrásról, a nemzet mindeneséről – megérdemlik, hogy 'a jelesebb honfiak pantheonjában mint buzdító példa állandó helyet foglaljanak el.'” „Az elmúlt öt évszáz-

zadban 'hazájuk hasznára s ékesítésére és Isten dicsőségére élt'" személyiségek lépnek most elénk – fogalmazza a szerkesztő a könyv borítójára helyezett ajánlásában is, s veretes előszavában pedig hogy ez a nemzeti önismeretet, öntudatot híven tápláló antológia vagy portrégyűjtemény a régi protestáns magyarokról mai protestáns magyarok alkotása; egy „képzeletbeli magyar protestáns panteon – arckép- vagy szoborcsarnok – nagy szellemeinek és jellemeinek" közösségét kikerekítve.

Hosszú időre meghatározó ismereteket, gondolatokat nyújt át e monumentális tudástár: úgyszólván thesaurusa, enciklopédikus kincsháza ez mindannak, ami a magyar protestantizmus félévezredes jelentőségét eddig szavatolta – s fogja a jövőben is. Kiváló, neves szakemberek készítették. Magasrendű tudományos népszerűsítő munka, bravúrosan megszerkesztett formában, úgy, hogy az a magyar iskolarendszer egész vertikumában (általános iskolától egyetemig) használható kompendiumként, olvasó- és tankönyvként, segédkönyvként, pazar szöveggyűjteményként (egyfajta nagyszabású „vademecumként") is szolgálhasson. (A jubileumi esztendő országos diákvetélkedőin máris alap-szakirodalomként használják.)

A lexikonokhoz képest is újdonság, ahogyan az egyes arcképek megalkotói az életrajzi tényeket is emberközébe hozó leírásmóddal, a legfrissebb kutatási eredményeket is bemutató tárgy- és szakszerűséggel, a felvázolt portrékat egyszerűsített korfestő ábrázolással dúsító előadásstílusban tárlják elénk. A mozaikképek így egy különleges, teljes érvényű kultúrtörténeti tablót adnak össze. S emellett, hogy minden egyes mesteri kiséletrajz adatokban, életmű- és korfelidéző mozzanatokban bővelkedik, igen gazdagon és életesen értelmezi, értékeli az adott író, művész, tudós, politikus, fejedelem szellemtörténeti teljesítményét, hatását, megkerülhetetlen jelentőségét.

A régi prédikátoroktól, az őszreformátor szellemi nagyságok sorától az országépítő és nemzetjobbító történelmi apostolaink seregén át a huszadik század sok kiemelkedő vezéregyéniségéig terjed a szerkesztő és a szerzők szemhatára. Mindegyre emlékeztetve nemcsak a magyar protestantizmus elidegeníthetetlen nemzetmegtartó szerepére, de arra is, ahogyan ezek a szellemóriások egymást becsülték, évszázadok távolából is egymás műveiből és örökségéből táplálkozva munkálkodtak, amint a modernek a régiekre, az utódok az elődök örökségére minduntalan visszautaltak, azt továbbépítették, s új ihletésekkel, korszerű szemlélettel továbbvitték. Pusztán ez az örökös egymásba láncolóadás, egymáshoz kapcsolódás önmagában is olyannyira meghatározó folyamatosságot képez, hogy

csak ennek a kidomborítása máris elévülhetetlen érdeme ennek a könyvnek. Mert a precíz, kontúros arcképek eleven emléksarnoka egyszerre inspirálja az olvasókat és a reformáció történetét tanulmányozókat arra, hogy megbecsüljék azt a rengeteg erőfeszítést, amelyet keresztyén hitünk hősei az idők során kifejtettek, de áhitattal átérezzék azok lelki, spirituális, transzcendentális motivációit is: a végtelen erejű istenhit csodálatos termékenységét és alapvető változhatatlanságát – hiszen fokozhatatlan intenzitásában éppen ez a hitelvi elkötelezettség és felelősségvállalás teszi felülmúlhatatlan példaképeinkké ezeket a nagyszerű személyiségeinket; vagyis a szellemi erő, az isteni sugallatok energiája időtől független, időtlen lényegvalóságnak bizonyul. De mindemellett fikarcnyi túlon túl patetikus elrajzolás sem fedezhető fel a kötetben: a hit érzékfölötti állandóságának és a földi életet felülről vezérlő biztonságának mértéke alatt a köznapi emberi cselekedetek még akár gyarlóságokat, tévedéseket, esendőségeket is bőségesen felhalmozhatnak. Ám azért persze elsősorban nem ezek miatt – noha ezek tanulságai sem elhanyagolhatók –, hanem az örökbecsű alkotások és példamutatások okán taglalhatjuk újra és újra e kivételes életpályák megannyi beszédes részleteit, tanúságtevő momentumait.

A hiteles, tömör fejezetek remekül válogatott szemelvényekkel egészülnek ki. Olyan idézetgyűjtemény ez, amely breviáriumszerűen tartalmazza az illető történelmi alak életművének leginkább markáns, karakteres megnyilatkozásait. A műfaji változatosság és a kitűnő válogatás együttesen a lehető legszínesebb panorámáját nyújtja annak a végtelen horizontú szellemi teljesítménynek, amelyet már a pályaképek együttese maga is jelzett, tükrözött. S ha valaki csak ezeket a részleteiben felvillantott írásműveket studiózza is: az emberi gondolkodás-, bölcsélet-, irodalomtörténet olyan dimenziói nyílnak meg előtte, amelyek összességükben csak lenyűgözhetik, vagy az érdeklődését felcsigázza további olvasói elmélyedésre ösztökélhetik.

A kötet egyvégtében átolvasva is lebilincselő; egy-egy részletében is szellem és história, emberség és közösségiség, humanitás és divinitás összefüggéseinek teljes körű érzékeltetésével megragadó; s újra- és újraolvasva, újszerű és rendkívül magvas, velős, koherens kézikönyvként pedig akármikor mint eligazító alapvetés vagy segédeszköz használható. Méltó szakirodalomként számon tartva is, de eszmeiségében, morális hatásában funkcionáló, egyetemes igazságokat szolgáló jellegét tekintve is. A legnemesebb, legmagasabb szintű (ráadásul élvezetesen élményt szerző) tudományos ismeretterjesztés ez – egyben hiterősítő

és hitmélyítő olvasmány, regényes és kalandos magyar történelmünk zivataros századairól szóló, tény- és okadatolt elfogulatlanságot hitvalló kisugárzással vegyítő, ötvöző szakmunka és tanúságtétel.

Anyanyelvi művelődés, európai és magyar értékvilágot szintézisbe forrasztó gondolkodásmód, horizonttágító, iskolafenntartó misszióvállalás (már 1530-tól egymás után Mezőtúr, Sárospatak, Pápa, Debrecen, Békés, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Nagyenyed, Székelyudvarhely kollégiumait említve közülük): csak jelzése lehet a reformációs törekvéseknek. De mennyi hányattatást, üldöztetést, élethalálharcot kellett ehhez elviselni, mennyi vándorlással, keserves erőfeszítéssel és kitartó megszállottsággal legyőzni az ellenséges erőket és a nyomorúságos körülményeket! Idegen megszállás, hatalmi erőszakoskodás, gáncsoskodás, ellenreformációs hadjáratok, kiszámíthatatlanul hullámozó erőviszonyok közepette menekülések, bebörtönöztetések, gályarabságok, száműzetések: mi mindenben kellett keresztülverekednie magát a korabeli reformátoroknak, lelkipásztoroknak, tanítóknak és tanítványoknak!

S a XVI–XVIII. század sodrásában hihetetlen, hogy ezenközben milyen teljesítmények születtek! Rendíthetetlen állhatatosságból, önzetlenségből, áldozatkészségből fakadtak ezek a káprázatos eredmények, sőt csodák; és óriási erudícióból, nyelvtudásból, írástudói és stílusművészeti zsenialitásból. Hagyomány és lelemény szintéziséből. De egyben népközeli életakarattól, nemzetmentő szenvedélyből, a legegyszerűbb emberekkel (a démoszal) is közös szolidaritást hordozó (plebejus, puritánus, presbiteriánus) hazaszeretetből.

Például a bibliafordítások. Az első teljes magyar Újszövetség fordítója (egyéb-ként minden személyiséget egy ilyenféle figyelemfelkeltő alcím is aposztrofál), Sylvester János (egy Szatmár vármegyei kis mezőváros ivadéka), a humanizmus áramlatában latinosítja a nevét (véltetően Erdősről), bejárja a rangos európai univerzitásokat (Erasmus, Melanchthon híveként) – ő volt az első magyar nemzetiségű diák a reformáció szülővárosában, Wittenbergben is (a peregrináció, a külföldi egyetemjárás köztudottan szintén félévezredes jellegzetessége a protestáns fiatalok tájékozódás- és tanulásvágyának – de tudásuk hazai hasznosításának intranzigens célkitűzése is), majd hazatérve Sárvárott iskolarektor lett, nyelvtudományi munkákat készített, s 1541 januárjában pedig kiadta a teljes Újszövetség magyar fordítását – az első Magyarországon előállított, kinyomtatott magyar nyelvű könyvként. Érződik rajta az észak-alföldi í-ző nyelvjárás (a fordítás magyaros zamatát ez persze mai megítélésben még külön fokozza), de Sylvester azt is felfedezte, hogy a magyar nyelv tökéletesen alkalmas az antik

időmértékes verselés használatára is; az újtestamentumi kiadás bevezető verses ajánlása is invenciózus disztichonban hangzik tehát: *Az magyar nípnek*: „Próféták által szólt rígen néked az Isten, / Azkit ígirt, ímé, vígre megadta fiát, / Buzgó lélekvel szól most es néked ez által, / Kit hagyta, hogy hallgass, kit hagyta, hogy te kövess. / Néked azirt ez lún profétád, doktorod ez lún, / Mestered ez most es, melyet az Isten ada.” És: „Minden nípnek az ű nyelvin, hogy minden az Isten / Törvényin iljen, minden imádja nevit.” Indító jelmondata lehetne ez a magyar reformáció örök törekvésének; és Sylvester azt is megállapítja, hogy a magyar nyelvtől, észjárástól, kifejezés-kincstől nemhogy nem idegen a Szentírás képes, átvitt értelmű, metaforikus beszéde, hanem egyenesen benne rejlik, amint azt ősi népi kultúránk tanúsítja. A magyarság „íl ilyen beszíddel naponkid való szó-lásában. Íl ínekekben, kiváltkíppen az virágínekekben, melyekben csudálhatja minden níp az magyar nípnek elmíjinek éles voltát az lelísben, mely nem egyéb, hanem magyar poézis.” Igen: ez az autentikus magyar szellem, a teremtő magyar géniusz önérzetesen szintiszta felismerése és kinyilvánítása. A magyar művészet és kultúra talapzatának (mélységszféráinak) és égboltozatának (magasságtávlatainak) igaz demonstrációja. Pártfogójának, Nádasy Tamásnak küldött levelében még újra nyomatékosítja Sylvester János: „a keresztyén nemzetek nemcsak hogy nem csúfolódhatnak rajtunk, sőt irigykedhetnek, tudniillik nyelvünk kiválósága miatt, s ezt utánozni nem képesek. Melyik idegen nemzet nem csodálkozik azon, hogy valaki magyar nyelven mindenfajta verssort tud írni görög és római mértékre? Ki hiszi el, hogy a szóalakzatokból, a súlyokból, mértékekből bárki bármit is le tud fordítani erre a nyelvre? Valóban senki!”

Sylvesterről Szabó András értekezik (s a fentieket is mind az ő nyomán és jóvoltából summázhattuk), miképpen ő ír a többek között szintén bibliafordító, fabulaszerző, könyvkiadó (agendát, hitvallást, katekizmust, énekeskönyvet, novellagyűjteményt, hitvitázó dialógust, történeteket közzétevő) mesterről, a magyar széppróza első nagyságáról, Heltai Gaspárról, a „legendás egyházszervező és énekköltő” Sztárai Mihályról, aki tanárként, iskolavezetőként, lelkész-ként Délvidéktől az Alföldig, Dunántúltól Sárospatakig, Pápáig keresztül-kasul bejárta a Kárpát-hazát, s közben az egyik legtermékenyebb költői, írói tevékenységet fejtette ki, például ma is kedvelt gyülekezeti énekeket és zsoltárparafrazisokat szerzett, vagy például ő írta az első magyar nyelvű (hitvitázó) drámákat, köztük *Az igaz papságnak tiköre* címűt. Művei a reneszánsz magyar iskola-dráma különlegesen értékes kontextusába állíthatók, illetve Balassi Bálint *Szép magyar komédiájával* együtt emlegethetők, de fohászos, zsoltáros lírájának benső-

séges elokvenciája is Balassihoz közelíti őt: „Ily nagy reménységvel és bizodalomval azért tebenned bízom, / Én Uram, Istenem, testemet, lelkemet én teneked ajánlom, / Ha szinte az halál völgye árnyékában az én fejemet látom, / Mert te vagy énvelem, szabadulásomat azért tetőled várom.”

De Szegedi Gergely istenes költészetének személyessége is hatott Balassira, akiről Szabó András kifejti, hogy mennyire közvetlenül kötődött a protestáns dicséretetek, zsoltárvariációk, himnuszok hangvételéhez; micsoda univerzumát tágitotta ki egészséges szerelmi vágyódásnak és vitézi virtusnak, evilági (egyesen bátor katonai) erényeknek és szakrális bizonyságtevő, könyörögve áldás-kérő, oltalomremelő őszérzeteknek!: „Nincs már hová lennem, kegyelmes Istenem, / Mert körülvett engem szömyű veszedelem, / Segedelmem, légy mellettem, ne hágyj megszégyenednem! (...) Áldj meg vitézséggel, az jó hírrel, névvel, / Hogy szép tisztességgel mindent végezzek el, / Öltöztess fel fegyvereddel, jó ésszel, bátor szívvel!”

A nemzeti önaffirmáció csúcsmemlékei között foglal helyet a teljes Biblia magyarra átültetőjének műve: a gönci lelkipásztor Károlyi Gáspáré. Megrendítő költeményében (*A fordító*) Reményik Sándor így állít emléket neki: „Ó, be nagyon kötve van Jézusához, / Félig ő viszi, félig Jézus őt. / Mígnem Vizsolyban végül megpihennek, / Együtt érve el egy honi tetőt (...) türelmén és alázatán által / Az örök Isten beszél – magyarul.” Az „istenes vén ember” ő (így nevezi Szenczi Molnár Albert, aki Gönc és Vizsoly között tizenhat évesen hordta-vitte a nyomdai munkálatokat szervező leveleket), aki egy bő évre rá meg is halt, hogy 1590-re sikerült véghezvinnie az „ércnél maradandóbb” nagy művet: azóta a vizsolyi Károli-Biblia keresztyén magyar eszmélkedésünk és műveltségünk talpköve. Az aprólékos eseményrajzban izgalmasan követhetjük nyomon a sikeres műveletet (de azt is, ahogy Károlyi bibliikus komorsággal kesereg Magyarorszag romlásáról – *Két könyv* című prédikációszerű elmélkedésében –, s hogy Isten a bűneink miatt büntet minket, ideje hát megtérnünk. Kolosszális munkáját, bibliafordítását (amely Németh László szerint is „csaknem annyira a magyarság szava, mint az Istené”) azután sokan javították, revideálták, újranyomták.

Egy másik lángelme, a zsoltárfordító Szenczi Molnár Albert többször is megtette ezt, s még mi mindent emellett! Psaltertiuma ma is használatos, belőle a 90. zsoltár a reformátusság himnusza. Költő volt, képverseket is alkotott, írt naplót, vallási röpiratot, morálfilozófiai értekezést, latin–magyar és magyar–latin szótárat, magyar grammatikát állított össze, lefordította Kálvin *Institutióját* – mind-mind „csupa tartóoszlop az akkor magyarságot jelentő kálvinista ma-

gyarság kultúrája alá” (Németh László). „Írói munkássága a magyar reformáció és késő humanizmus irodalmi törekvéseinek betetőzése volt” (fogalmazza meg Szabó András is).

A XVI. században még csak fokozatosan különültek el és differenciálódtak a teológiai irányzatok és felekezeti határsávok. Katolikus plébánosok, szerzetes-papok tértek át a protestáns, „reformata” vallásra, annak lutheránus (evangélikus), majd református (kálvinista, helvét), vagy akár antitrinitáriánus tendenciájához, nézeteihez vonzódva. Nem is volt túlzott jelentősége a merev választóvonalaknak – legalábbis sok őspreformátor esetében. Kiderül, hogy többekről azt sem lehet tudni pontosan, milyen irányzatot követtek. Ezért is tehető fel, hogy például Balassi interkonfesszionális beállítottságú volt, és még rekatolizációja után is protestáns felfogásban írta verseit; meg hogy udvari papként Zólyomban az a Bornemisza Péter (többek közt a *Magyar Elektra*, a *Postillák*, az *Ördögi kísértetek* szerzője, író, költő, prédikátor, nyomdász) nevelte, akit evangélikus püspökké is választottak – miközben (mondja róla Misák Marianna) ostya helyett az úrvacsorában kenyeret osztott, s ez „határozott bizonyítéka annak, hogy 1564-ben a kálvini irány híve volt.” (Bornemiszához fűződik az egyik legfájdalmasabb magyar sors- és gondtapasztalat: a bujdosás, a számkivettség gyötrelmének a megszólaltatása: „Siralmas énnéköm tetűled megváltom, / Áldott Magyarország, tőled eltávoznom”.)

Sőt: a fiatalabb Bornemiszával együttműködő nyomdászmeister, az első hazai protestáns énekeskönyv kinyomtatója, Huszár Gál (aki Magyaróvártól Nagyszombatig, Kassától Debrecenig, Komáromtól Pápaiig vándorolt) olyanok körébe tartozott, akik a reformáció eszméit terjesztő plébánosok és szerzetesek voltak, akik iskolát alapítottak, s „a nagy paphiányban felszenteltek protestáns iskolákban felkészült és hitvalló lelkészeket, és be is iktatták őket” – magyarázza Fekete Csaba. S hogy az „európai protestantizmus története során hazánkban keletkezett a legtöbb középkori gyökerű anyanyelvű gregorián szertartási tétel. Huszár Gál graduálja ezeknek a tételeknek a legkorábbi, az egész egyházi évré kiterjedő gyűjteménye.” Eldönthetetlen, hogy melyik felekezetet képviselte, a két protestáns irány csak évtizedekkel később különült el végleg. (Egyetemesen értelmezhető keresztyén gyülekezeti hálaadó énekéből idézhetjük: „Enni sok romlásokban / És sok vérontásokban / Az kegyetlen ördögnek / Ilyen nagy dihösségében / Tartsd meg az te táborodat / És te szent Egyházadat, / Az te gyarló fiaidat!”) – Helyes tehát az almanach koncepciója: a szerves történeti összefüggéseket tisztelve evangélikusokat és reformátusokat egyaránt szerepeltet.

A későbbi élesebb szétválásokat a hitvitázó irodalom is jelzi. A magyar református egyház megszervezőjét, Melius Juhász Pétert prófétai alkata szinte predestinálta erre a feladatra; Debrecen nem válhatott volna „Magyarország keleti régiójának egyházi központjává sugárzó személyisége nélkül” (Fekete Csaba). A szenvedélyes igehirdetés és hitszónoklat, a bibliafordítás- és bibliamagyarázat, az imádságoskönyv, katekizmus, vitairat – s még a herbárium (ő dolgozta ki az első magyar orvosi füveskönyvet) számtalan műfajában is jeleskedett; hitvitázó éleselméjűségét a Szentháromság-tan védelmére mozgósította – az erdélyi unitárius Dávid Ferencsel szemben is. Hihetetlen, hogy rövid életidejéből mi mindenre futotta, s hogy a teljes megreformált egyházat és társadalmat nem is külön felekezetekre szakadva képzelte el. Még halálos ágyán is az egyetemleges megigazulás és háromságos hite szerint végrendelkezett.

Nyilvánvaló, hogy az ekkora formátumú egyéniségek eleve polihisztorként méltathatók. Komplementer hit és tudás ezerarcú mintaképeiként (igazolván, hogy a kettő nemhogy nem összeférhetetlen, hanem törvényszerűen feltételezi egymást: a hitnek ugyanis csak a hitetlenség, a tudásnak pedig a tudatlanság lehet az ellentéte). Medgyesi Pál, a magyar puritanizmus vezéralakja, *Leiki ábéce* és rendszeres homiletikai kézikönyv auktora, sorshelyzet-elemzéseiben az ótestamentumi pátosz és a barokk szónoklatok szubjektív, érzelmi stiláris eszközeit megélenkítő írója, a kegyesség igehirdetője. Apáczai Csere János, az entuziaszta kartéziánus, presbiteriánus pedagógus, a *Magyar Enciklopédia* megalkotója, Gyulaféhérvár és Kolozsvár büszkesége (miközben szárnyaló szabadgondolkodása miatt életveszélyes hatalmi fenyegetettségeket is elszenvedett), s akinek példázatos életét Áprily Lajos híres versben, Németh László és Páskándi Géza veretes eszme-drámában örökítette meg.

Pápai Páriz Ferenc, a *Pax Corporis* szerzője, a nagyenyedi kollégium professzora – nyelvtudósa, filozófusa, természettan-tanára és orvostudományi doktora (Jékely Zoltán a „tudomány szelíd mécsesé”-nek nevezte) – igazi gyógyítóként, lelkigondozóként (de még Szenczi Molnár latin szótárát is kibővítő nyelvész-ként, vagy a barát Misztótfalusi Kis Miklóst versben elsirató költőként) tartotta fenn a fáradhatatlan szolgálattevő („nemzetorvosló”) éthosz folytonosságát („ne hagyjuk betegségünkben magunkat, mert nem urai, hanem számadó őrizői vagyunk világi életünknek”; ha ráadásul faluhelyen még „hamarabb talál segédet a beteg barom, mint a beteg ember”).

Utóbbiakról Petróczi Éva értekezik, de a sárospataki kollégium jótévőjéről, Lorántffy Zsuzsannáról (I. Rákóczi György feleségéről) is, akiről Tompa Mihály

így versel: „Fejedelmi nő, az volt bizonynal, / Világ szerént, lélek szerént!” Hívták volna őket Apáczeit is Patakra, nagyra becsülve azt a kiválóságát is, ahogyan a teológiai és a természettudományos vizsgálódás összeegyeztethetőségét tételte: „van-e világosabb, van-e elfogadhatóbb dolog, mint az, hogy a teológiát – méltóság, hasznosság és szükségesség tekintetében kétségkívül minden tudomány fejedelmét – a természet ismerete nélkül magyarázni és az ellenfelek támadásával szemben megvédeni lehetetlen? Vesszek el, ha nincs szükségem minden tudományágnak, sőt az egész enciklopédiának segítségére, midőn a Bibliát forgatom, ha tekintetbe veszem annak minden irányban kiterjedt mezejét” – hangoztatja Apáczei. (Merthogy az észnek tényleg csak az eszetlenség mond ellene, nem a hit.)

Petróczi Éva mutatja be plasztikusan az első legjelentősebb vallomások költőnőt, Petróczy Kata Szidóniát (s panaszdalait férje kicsapongásai miatt: „Azért keservesebb, nincsen gyötrelmesebb / Világon az hű szívnek / Állhatatlanságnál, s máson kapó társnál / Gyötrelmesb az elmének, / Ahol bosszúsággal, háládatlansággal / Fizetnek az hűségnek”), és Árva Bethlen Kata (a „protestáns Antigóné”) háborgó, szenvedő (de számtalan vesztesége ellenére is vasakarattal cselekvő, alkotó) életét is. Önéletírásában a kereszthordozás stációi domborodnak ki – de az is, ami Németh László autonóm, önelvű hősnőtípusaiban olyannyira különös, amiként lelkük nehezen elegyedik a világgal, mivelhogy az finomabb, nobilesabb, minőségibb a környezeténél, amelyet erkölcsi érzékük tragikusan akár, de meghalad; „Jól vagyon, édesatyám, édes Istenem, hogy engemet ez világgal elereszkednem nem engedté!”.

Az erdélyi emlékirók közül Kemény János is a kíméletlen személyes és kollektív büntudat, s vele együtt az irgalomért esdeklő fohászokdás tónusában beszél: „Te vagy, Uram, ki minden igazságodból a bűnösök ellen harmad- és negyedízigen fenyegetőzöl, ellenben irgalmasságotat ezerízigen ígеред a tebenned bizóknak, és kinek irgalmassági mindenben munkáidat feljülhaladják.” Ugyanő állítja, hogy Bethlen Gábor Mátyás király és Báthory István óta az egyedüli, aki „eszés, vitéz, igen magaviseelő, kegyelmes”, „oconomus, munkában fáradhatatlan, haszontalan dolgokban idejét nem töltő”, „tekintetiben oroszlán, conversatióban nyájas, józan életű, könyörgésében és az isteni szolgálatban nem külsőképpen tettető, de buzgó, szegényeken és könyörgőkön könyörülő, egyházi rendeket tiszteletben tartó, tápláló, eklézsiákat építő, segítő, fundáló” fejedelem. (Németh László szerint is a „parádés” magyar nemzetkarakterológiai típusa helyett az „építő” magyar jellemvonásait testesítette meg.)

A másik emblemikus emlékiró politikus, Bethlen Miklós is nagy elődje hagyatékát és eszményét álmolta vissza az önálló Erdélyről (Sipos Gábor beszél erről). A vezérlő magyar államférfiak, fejedelmek, országvezetők évszázadokon át rendre „két pogány közt egy hazáért” tusakodtak, a zsarnokságok ellen a magyarok szabadságáért viaskodtak, taktikáztak: az idegen hatalmaktól elszakadó és békén hagyott Magyarország, Erdély önigazgatásáért, önkormányzatiságáért, külső-belső szuverenitásáért. Bocskai István, a „magyarok Mózese” (az első református erdélyi fejedelem) először foglalta magyar törvényekbe az evangélikus és református egyházat; az erőszakos Habsburg-császári ellenreformációt feltartóztatta, mozgalma nyomán Erdély „a magyar államiság és a magyar protestantizmus védőbástyája lett”, győztes felkelése pedig hozzájárult „a református egyház és a magyarság megmaradásához” (Szabó András). „Magunk és az egész magyar nemzetségnek életének és az mellett religiójának, szabadságának és javainak megtartása”: ez volt kinyilatkoztatott koncepciója; s prófétikus végrendeletében pedig máig ható érvennyel intette az „erdélyieket, hogy Magyarországtól, ha más fejedelemség alatt lesznek is, el ne szakadjanak. A magyarországiakat, hogy az erdélyieket el ne taszítsák, tartsák ő atyafiainak és ő véreknek, tagjoknak.”

A vallási türelemre a világon elsőként példát mutató 1568-as tordai országgyűlés kijelölte úton Bethlen Gábor (akivel a magyar önvédelem kérdésében még Pázmány Péter is egyetértett) különösképpen a szívós és konstruktív nemzetépítés hőse lett; Móricz Zsigmond és Makkai Sándor által is megrajzolt alakjáról Reményik Sándor verse ekképpen zeng: „Híven hordozta s változatlanul / Örök-egy arcát, fáját, Istenét.” Faggyas Sándor felidézi halála előtti utolsó szavait is: „Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk? Nincsen senki, bizonyára nincsen!” De hát I. Rákóczi György fejedelmi parainese is így buzdít: „Mindeneknek előtte azért az Úristent féljed, tiszteljed, szolgáljad, dicsérjed, áldjad, és szünetlenül minden elvött s veendő áldásiért hálákat adj”. (Mintha rímelve az általa támogatott pataki schola jelmondatára is a *Jelenések könyvéből* /14:7/: „Féljétek az Istent, és néki adjatok dicsőséget”.)

És Ráday Pál, a nagyságos vezérlő fejedelem, II. Rákóczi Ferenc munkatársa is bölcsként, hatalmasként, irgalmasként, kegyelmesként és igazságosztóként ismeri és dicséri az Urat, s tudja (Heltai Miklós mutat rá): „a származás önmagában nem elegendő, igazán nemesség, az állam legfőbb katonai és hivatali tisztsegeire méltóvá csak a képzettség, tanultság, a jó erkölcs tesz.” És Istennel a szabadságért harcolt Kossuth Lajos is, akit környezete ugyancsak „a magyarok

Mózese"-ként tisztelt (miközben ő meg Széchenyit nevezte a legnagyobb magyarnak), s aki (idézi tőle Tókéczki László és Faggyas Sándor) úgy hitte, hogy „a haza örök, s nemcsak az iránt tartozunk kötelességgel, amely van, hanem az iránt is, amely lehet s lesz”.

A reformkor óriásai közül Wesselényi Miklósról Takács Péter ír, a human és réal, irodalmi (vers-, regény-, meseíró), közéleti, gyakorlati mindenes, az intézményalapításokban és a törvény előtti egyenlőséget követelő alkotmányos nézetekben is előjáró Fáy Andrásról, azután „Erdély Széchenyijé”-ről, a gazdasági, kulturális, tudományos intézmények (köztük az Erdélyi Múzeum-Egyesület vagy a sepsiszentgyörgyi kollégium) sokaságának létrehozójáról, Mikó Imréről (aki vallotta, hogy „minden szöglet föld e hazában, minden éve s korszaka ezredéves itt-lakásunknak, történetünk egy-egy része; történetünk pedig maga nemzetlétünk”; s hogy „csak annak van egy jóra való nemzet életében jövője, mi múltjában gyökerezik”; s aki a kiegyezés után szomorúan látta a magyar nemesi birtokok elvesztegetését és román kézre kerülését) pedig megint Tókéczki és Faggyas tollából olvashatunk, miként a háborúellenes, az integer történelmi Magyarország épségét féltő mártír Tisza Istvánról, s a trianoni területrelő, országcsontkító diktátum traumájából alig ocsúdó, 1920 utáni konszolidáció miniszterelnökéről, Bethlen Istvánról.

Tiszáról, a „kálvinista vasgrófról” Herczeg Ferencet idézik: „Ő jobban látta, mint bárki más, a Szent István birodalma ellen felvonuló szörnyű istenítéletet, és mivel neki az volt a rendeltetése, hogy végső leheletéig megvédje a védhetetlen pozíciót, Nagy-Magyarország romjai alá fog temetkezni.” És citálják Bethlent is, aki már a vértanú-sors hosszabb távú igazáról beszél: nagyjaink a „kitűzött célt rendesen el nem érik; az ügy, amelyért küzdenek, elbukik, de a nemzet a katasztrófából újra életre kel, mégpedig azoknak az eszméknek a jegyében, amelyekért küzdöttek és vérüket ontották.” Ilyen abszolútum a vallás (Tisza szerint – nem hiába érettségizett az „orando et laborando” jelszava alatt a debreceni református kollégiumban! –: „Mily nyomorult játékvá leszünk az eseményeknek és saját szenvedélyeinknek, ha nem tudjuk, nem érezzük azt, hogy erős várunk nekünk az Isten! A vallás adja meg tehát lelki békénket, lelki erőnket és boldogságunkat, de egyúttal az igaz humanizmus, a tette kész emberszeretet legbővebb forrása is az”), illetve az erkölcsi törvény (Bethlen István szerint: „a szabadságot az erkölcsi világrend ellenőrzése alá kell helyezni”; „nem a nyers erőnek a tülekedésében látjuk a haladás előfeltételeit, hanem igenis az erkölcsi erők versenyében”).

És következnek azután tudós és író halhatatlanjaink közül a többiek. A „könyvnyomtatás akadémikusa”, a betűmetsző, könyvművész Tótfalusi Kis Miklós, „az öntudatos, művelt, értelmiségi-mesterember” mintaképe (Oláh Róbert); Bél Mátyás, a „pietista polihisztor”, „a XVIII. századi magyar tudományosság leguniverzálisabb szelleme” (Misák Marianna), teológus, pedagógus, nyelvész, történész, a magyar földrajztudomány megalapozója, a leíró néprajz és a (mező)gazdaságtudomány úttörő művelője, a berlini, olmützi, londoni, jénai, szentpétervári tudományos akadémia tagja; az (Oláh Róbert szavával) lexikoníró lelkész Bod Péter, egyház-, irodalom-, nyelvtörténész (egyetemes egyháztörténetet magyarul, magyart latinul író kultúrhistoriográfus), az idegen szavak magyarítására törekvő nyelvvédő, s a magyar nyelv különösségét ugyancsak felismerő elme (hogy az idegen elemek „a nyelvnek belső valóságát még meg nem változtatták”), előadásmódját példázatokkal, anekdotákkal színező memoáriró, a félezernél több szerző életét és munkásságát feldolgozó *Magyar Athenas* összeállítója, vallván, hogy „a *Hit* magában foglalja a *Tudományt*, hogy értse az ember az idvességnek útjában a szükséges dolgokat”; és mert „valamiképpen a Hazának ártani nem szabad, azonképpen annak nem használni, mikor lehetne, nagy véték”; Kőrösi Csoma Sándor, aki a „magyar őshazát kereste, és megalapította a tibetológiát” (Frazer-Imregh Monika): többek között tibeti–angol szótárat, tibeti nyelvtant írt, a buddhista tanokat tanulmányozta, a dermesztő hideg ázsiai kunyhójában aszkéta megszállottsággal olvasott, írt, dolgozott.

A felvilágosodás, a reformkor óráiról, Kazinczy Ferencről, Csokonai Vitéz Mihályról, Berzsenyi Dánielről, Kölcsey Ferencről Vitéz Ferenc szól, a mozgalmas időszak egész kortörténeti koordinátáit felvázolva – miközben az egyes írók jellemképét invenciózusan, sokoldalúan, és egymáshoz fűződő bonyolult, kritikus viszonyulásait, s még az utókor megítéléseit is bőségesen szemléltetve rajzolja fel. Hogy például a nyelvújító Kazinczyt Szerb Antal irodalmi dik-tatómak nevezte, Szauder József a szépség szerelmesének titulálta, kiterjedt levelezésére tekintettel Németh László „a magyar irodalom telefonközpontjának”, Kosztolányi pedig „tisztelt és szentelt hazafi”-nak tartotta. Jót s jól – ezt szeretne volna megkövetelni, az európai színvonalú, klasszicista eszmei és stílári pállérozottságot kérte számon („az idegent tenni mienkké”), ezért berzenkedett kissé a barokk felől a (pre)romantikusba hajló autochton népiességtől is (noha

a *Pályám emlékezete*, a *Fogságom naplója*, az *Erdélyi levelek* a modern szubjektív-memoratív, önteremtő prózairás felé is előre mutat).

Csokonai stíluszintézise, Berzsényi visszafojtottan érzelmes, ódon, elégikus-ódon hangzásvilága, Kölcsey népdalos kezdeményei azonban már a maguk szabta utakon terebélyesedtek ki. Csokonairól sokak közt Adyt, Krúdyt, Domby Mártont, Kiss Tamást, Julow Viktort idézi Vitéz Ferenc, s tündöklő zsenijét minden műfajában kimutatja; hogy e „fájdalmasan magyar” lángelme életművének katarzisa: „győzni tudott az elmúlás angyalán.” Káprázatosan csillogó nyelvi finomsága a megszenvedettség sűrűjében: Németh László szerint a „kert-Magyarországot” felragyogtató „mélymagyarság” első szuggesztív modellje. „Magyar Nyelv! Édes nemzetemnek nyelve! teáltalad szóllaltam én meg legelőször, teáltalad hangzott először az én füleimbe az édes anyai nevezet, te reszkettetted meg a levegőget, amellyet legelőször szívtam, az én bölcsőm körül, s te töltötted bé azt az én nevelőimnek, az én hazámfiainak s az engemet szeretőknek nyájaskodásával, teáltalad kérte az én csecsemő szám a legelső magyar eledelt”; az „én elmémnek gondolata mindenkor feljebb emelkedett teáltalad, mint más idegen nyelvek által, s a te kedves tolladból kicsorgott írásokban több örömet találtam, mint az idegeneknek letanúltabb munkáikban” – szól egy idevágó szemelvény (mellesleg megelőzve a kulturális embertan mai axiómáit az agykéreg anyanyelvi beszédregiójának elsődleges szerepéről a lehető legmagasabb szellemi eredmények elérésében). („Csak anyanyelvemen lehetek igazán én” – Kosztolányi.)

S a mélységes magyar sorskérdések („Romlásnak indult hajdan erős magyar! / Nem látod, Árpád vére miként fajul? / Nem látod a bosszús egeknek / Ostorait nyomorult hazádon?”) átélője (mintegy a Kölcsey-*Himnusz* fő vízióját is anticipálva), a „niklai remete”, a „somogyi Diogenes” Berzsényi pedig Sík Sándorig előremutató esztétikai téziseket fogalmaz érzelmi és szellemi értékek egységéről a művészetben: „Az érzésnek és értelemnek ezen harmoniájából foly az, hogy valamint a képzőszellem nem egyéb mint a leglelkibb érzésnek és értelemnek harmóniás egyesülete; úgy a poétai szép sem egyéb mint a szépérzet által iránylott szépnek és az értelem által iránylott jónak harmóniás középlete, az az szépjő vagy jószép.”

A népi és nemzeti hagyományok organikus termékenységéről értekező Kölcsey (a „hon szerelmese”) pedig híres *Parainesis*-ében a ma is aranykeretbe foglalható végső erkölcsi eszmények posztulátumait, axiológiai érveit, kategorikus imperatívuszait fekteti le. „Imádd az istenséget!”; „Akármerre veted e temérdek

mindenségben tekinteteidet, mindenfelől egy végetlenül bölcs, nagy és jó, de egyszerismind megfoghatatlan lény jelenségei sugárzanak feléd”; „Szeresd a hazát! (...) Mert tudd meg: e szóban: haza, foglaltatik az emberi szeretet és óhajlás tárgyainak egész öszvessége”; „Meleg szeretettel függj a hon nyelvén! – mert haza, nemzet és nyelv három egymástól válhatatlan dolog (...) miképpen idegen nyelveket tudni szép, a hazait pedig lehetőségig mívelni kötelesség”; „Fáradj a hazáért, s ne tenmagadért”. (Vagy, *Emléklapra* szögezve: „Négy szócskát üzenek, védj jól kebeledbe, s fiadnak / Hagyd örökül ha kihúnysz: *A haza minden előtt.*” – Deák Ferenc, „a haza bölcsé” intelme, szofizmája is ily egyértelmű: „Kockáztathatunk mindent a hazáért, de a hazát kockáztatnunk semmiért nem szabad!”; és ennek parafrázisa XXI. századi nemzeti érzelmű fiatalok körében: „A hazáért mindent, a hazát semmiért!”) E parancsolatok kitűzése és követése antropológiai evidencia.

És éppen a lélek vívódásaiból kigyöngyözöttek. Kölcsey is hányódott magány és országgyűlési képviselő, busongás és harciasság, aggodalom és reménykedés végletes feszítvonalai között. „Szentimentális, aki nem tud sírni, lelkesedő, aki nem tud hinni, romantikus, aki csak önmagát nem tudja meggyőzni pátozával” (Halász Gábor). Intellektuális érzület és melankolikus hangulat szüntelen kettőssége feszül alkatában és műveiben; Vitéz Ferenc erre is mélyrehatóan világít rá, s arra az ellentmondásosságra például, hogy a *Himnuszban* (amely „buzdító csatadal vagy szabadságallégoria helyett egy, a nép- és kuruc dalok hangján szóló történeti, erkölcsfilozófiai zsoltárt, reformatori könyörgést ad”, magasztalás helyett siratóéneket) a „megbűnhötte már e nép” ráadásul nem is egyeztethető teológiai tantételes egyszerűséggel (legfeljebb még bonyolultabban és áttételesebben) az ingyen vagy szabad kegyelem premisszájával. S nyugtalanító kérdés az is, hogy voltaképpen miben is áll a magyarság legkonkrétabb fő bűne („Hajh, de bűneink miatt”); s a nyilvánvaló sokféle viszálykodás, szét-húzás, marakodás, önfeladás összessége csak az lehet, amit Vitéz Ferenc így summáz: „a magyarság legfőbb vétké a hazaszeretet hiánya.”

A „szemeremes” költő, Arany János művelte nyelvi csodáról ámulattal és elragadtatva fejezte ki véleményét („ő maga a magyar nyelv”) Kosztolányi, aki „soha nem talált nagyobb művészt nála, pedig hat-hét nyelven olvasgatta a világ legnagyobbjait” (emlékeztet Vitéz Ferenc). De a „zenebonás népköltő” vátesz Petőfihez (aki Ady szerint „tízmillió embernél tisztábban látott, jobban látott”) vagy a primordiálisan ősi, genuin magyar önismeretet még hangrendjében is mélyen balladás-samanisztikus zengéssel közvetítő Adyhoz se igen

mérhető senki (alakjukat, pályájukat Ozsváth Sándor ihletett, egyben informatív, sűrű szövésű esszéi vetítik elénk).

Az „újságírás fejedelméről”, a szerkesztő, a közéleti publicista, s a modern magyar történelmi-lélektani regény első klasszikusáról, Kemény Zsigmondról, s „a legnagyobb magyar mesélő” Jókai Mórról Hansági Ágnes jóvoltából kapunk fejezetet. Új szemszögből is láttatja Jókait, aki kortársait megelőzve fedezte fel a tömegmédiák, s bennük a szeriális közlés jelentőségét: tárcaregényeit sorozatosan napilapokban, folytatásokban tette közzé. És egyidejűleg többféle olvasóréteget elégít ki: a fordultatos, kalandos, izgalmas cselekményre, titokra, humorra vágyókat éppúgy, mint a nyelvi játékokra, a mitológiai, művészeti utalásokra, a retorikára, iróniára fogékonyakat. A napi újságcikk, a tárcza, a politikai karcolat, a kroki, a hírlapi tudósítás és irodalmi riport mestere, Mikszáth Kálmán is kihasználta az új közlésformák lehetőségeit, s élvezetes stílusa őt is rendkívüli népszerűséggel ajándékozta meg. „Eredetisége, sikere, értéke Móricz szerint is itt fakad: bámulatos újságírói érzékéből – minden megvolt benne, amit ezen értünk: frissesség, okosság, tapintat, merészség, a lényeges vonások csalthatatlan megsejtése, gyors előadói képesség” (Vitéz Ferenc szavaival).

A riport, a társcanovella, az útirajz, a prózai zsánerkép megannyi műfaja Móricz Zsigmond („az ország gazdája”) oeuvre-jének is jellegzetessége; s még mi minden a társadalmi, pszichológiai, autobiografikus, történelmi, gyermek- és ifjúsági regényig, a szociográfiáig, az etnografikus dokumentációig, a naturalista, a realista, az expresszionisztikus vagy mesés elbeszélésig, az esszék, bírálatok, tanulmányok, a dráma és a líra poétikai változatainak özönlő műnemi rengetegéig! Csupán folklórgyűjtései vagy vallástörténeti értelmezései, biblia-magyarázatai vagy zsoltáros versei külön monográfiák tárgyai lehetnének! És szerkesztői munkássága a *Nyugattól a Kelet Népeig*! A magyar élet, a magyar lélek mindentudója és mindent feljegyző vitalista és átképzelt, archaikus-modern megörökítője ő. Azt mondja: „Nekem az írás az élet minden gazdagságát jelentette: magát az életet (...) én nem egy életet éltem át, hanem mindig úgy éreztem, ezer s ezer s ezer formájú életet. (...) Mindig mintha az egyetemes élet közlője volnék az egyetemes emberiség számára”; meg hogy: „A magyar világnézet semmihez sem hasonlítható úgy össze, mint a hegyi beszéddel. De amellet valami pogány örömezés van benne.”

A „minőség forradalmára”, a harmadik, öntörvényű saját magyar út legtágasabb horizontú elgondolója, Németh László szerint (akiről Bakonyi Istvántól olvashatunk, esszéi, drámái mellett főképpen világirodalmi szintű lélektani-

egzisztenciális regényeiről): a „magyar író legyen a mélymagyarság szava”; s a népi-nemzeti sorsproblémákat Sziszüphoszként görgető Ady és Móricz az volt. Vagy Kós Károly, aki (Kányádi Sándor köszöntő költeményét idézve) „kőből, fából házat”, „igékből várat” emelt, építészként, grafikusként, nyomdászként, íróként, politikusként, népművelőként, mezőgazdászként, irodalom- és kultúra-szervezőként (nevéhez is fűződik többek között az Erdélyi Szépművéses Céh, az Erdélyi Helikon, a Barabás Miklós Céh működése), lapszerkesztőként, kiadó-alapítóként, a kisebbségi humánus szószólójaként, az erdélyi gondolat, a transzszilvánizmus atyjaként és spiritus rectoraként, az erdélyi magyarság nemzetvédő polihisztoraként végezte küldetését. Őseihez híven, a kisebbségi kiszolgáltatottságot vállalva, a „teremtő fájdalom”, a „*sub pondere crescit palma*” (teher alatt nő a pálma), a „homokból igazgyöngy”, a „szenvedés nemesít” elve, szolgáló hite, aktivitása, bizakodása és fáradhatatlansága szerint dolgozott rendíthetetlenül, kilencvennégy éves koráig. Az erdélyi kultúra „égtartó embere” ő, „a hűségre és helytállásra képesítő talentum” testet öltött életpéldája (összegezi róla Ködöböcz Gábor).

Felelősség és kötelességtudat: ez hatotta át Ravasz László és Makkai Sándor legendás református püspökök munkásságát is. Mindkettőt Erdély adta, előbbi aztán Budapesten a Kálvin téri templomban, utóbbi debreceni professzorként szolgált, s mindketten az élő evangéliumot hirdetve tartották a lelket romániai kisebbségben, szovjet-sztalinista diktatúrában, belső emigrációban. Az intézményes lehetőségeiben agresszíven korlátozott vagy megsemmisített egyház helyett is az eleven Szentlélekre és gyülekezetekre, az élő hitre és Igére apellálva. (Az ellenálló, meg nem alkuvó, az egyházi iskolák államosítását ellenző, börtönviselt evangélikus püspök, Ordass Lajos ki is nyilvánította meggyőződését, hogy a bolsevik „kommunizmus nem tudja meghódítani népünk lelkét”; nem akarta ő „az államot klerikalizálni, de az egyházat sem szekularizálni”; „az evangélikus ‘megtisztulás’ szimbólumává lett, mint Ravasz László a reformátusoknál” – Tókéczki–Faggyas.) Ravasz László az ateista-kommunista önkényuralom idején is „minden vasárnap énekelte a templomokban a himnuszt és a Szózatot” (Tókéczki–Faggyas), a spirituális nemzeti függetlenségből jöttányit sem engedve, hanem szakadatlanul „az erkölcsi érték és a jogrend isteni priusza” mércéjével egyedül Istennek adva dicsőséget. A református lelkipásztorságnak sok százados „életmunkássága egy vallásos ihletéssel dolgozó állandó népnevelés volt” (a legmagasabb európai, nyugati egyetemi iskoláztatás után hazajöve a legeldugottabb falucskákban foglalni el a lelki tanító székét – hangsúlyozta).

Az Ady-, a Széchenyi-fenoménről töprengő, a Szent Istvántól a tatárjárásig és tovább történelmi (meg mélypszichológiai, család- és lelkész-) regényeket író, a teológia minden elméleti-bölcseleti és gyakorlati ágát hatékonyan és missziószerűen művelő Makkai Sándor is így kapcsolta össze a realist az ideállal: „Az erdélyi magyar szellem arra van hivatva, hogy kicsiny lehetőségek között, nagy erőfeszítéssel egyetemesen emberi szellemmé legyen.” „Nincs szükségünk Európa bűneire”; a „mi európai feladatunk: embernek lenni – magyarul.” A lelki nemzet kikristályosítását sürgető Makkai szavainak mindenkoron „a belső rendből következő kiáltási szabadságuk volt” (Fekete Károly).

A magyar nevelésügy apostolaként és szintén a familiáris szeretet pedagógusaként értékelhetjük Karácsony Sándort. (Miért a tanár, aki tudja a választ, kérdezi a diákot, aki nem tudja – miért nem fordítva? – ismeri fel a helytelen, így korrigálendő, megfordítandó alapviszonyt.) A filozófiai pedagógia társaslélektani törvényszerűségeinek meglátásával és feltárásával, a ténylegesen és demokratikusan mellérendeléses, autonomista magyar nyelviséghez, észjárás-hoz, kifejezőmóddhoz igazodó neveléstudomány kidolgozásával: messzefénylő, forradalmasító eredetiséggel újította meg nemzeti önszemléletünket, az „ocsúdó magyarság” világképét. „Az egyik embernek, a nevelőnek áhítatosnak, a másik embernek, a növendéknek szerető szívűnek kell lennie. Áhítat: a legmagasabb intenzitású vallásos szeretet, a legmagasabb intenzitású társadalmi magatartás.” „A transzcendens logizmak következtében a magyar észjárás nem az ok és okozati viszonyok megmagyarázásra igyekszik, hanem a megfoghatatlanság evidenciájára.” „A magyar nevelésnek tehát spirituálisnak kell lennie. Csak ezen az egy módon válhatik társaslelki értelemben függetlenné a magyar közösség, de ugyancsak ezen az úton illeszkedhetik bele igazán az európai kultúrközösségbe, s lehet egyúttal Ázsia felől tolmács, Ázsia felé kultúráközvetítő.” „Az ő áhítatának forrása krisztianizmusa volt” (Heltai Miklós).

Amiként az európai, nemzetközi rangú művészetfilozófusé, Fülep Lajosé is, aki egy dunántúli falucskában (Zengővárkonyban) lelkészként tudatosította az Ige elsődlegességét, s az örök reformációban időbeliség és időfölöttiség, történetiség és örökkévalóság egybetartozását; a történelem és a hitvallás egybefüggő ideáját. És elsőként figyelmeztetett a demográfiai válságra, a népesedési katasztrófára: a magyar falu kétségbeeső nemzethalálos előregeedésére, kiüresedésére, elpusztulására, az öngyilkos egykezés súlyos problematikájára. („Magyarok, ne Kanadába, hanem Baranyába vándoroljatok ki.”) Mert újjászületni is csak az képes, aki előbb megszületett – ezért odázhatatlan a magyarság megmentése.

A testi-lelki részesülés a létezés egzisztenciális és antropológiai elevációjában – a legegységibb huszadik századi transzcendentalista és tradicionalista (őshagyomány, őstudás, mitológia, vallás, filozófia, misztika, művészet, tudomány, etika, esztétika – a „scientia sacra” – eredendő szintézisét revitalizáló) esszé-bölcsező, Hamvas Béla tanítása szerint is. „Az éberség az ember metafizikai érzékenysége. Meta ta phüszika pedig annyit jelent, hogy: túl a természetén. – Természetfölötti érzékenység, amely néz és lát és tud olyat is, ami az érzékek számára hozzáférhetetlen.” A megvilágosodás, a reveláció archaikus-mitikus és univerzalista magyar bölcseletét (Weöres Sándor, Várkonyi Nándor, Kodolányi János is közeli társa volt ebben) felboltozó Hamvas állította, hogy az „életterv egyben üdvösségterv, ugyanis csak az evangéliumi eszmény nem kívánja meg a maszkokat” (Vitéz Ferenc). A szenvedéstörténeti krizeológiából a „homo humanus” az üdvtapasztalati ébredés, beavatás és megváltás útján emelkedik föl a végső dimenziókba.

S mindezek összefoglalásával pedig ez az egész könyv itt és most előttünk: igazságra és magyarságra vezérlő kalauz.

Valóságészlelések – közel az Éghez

KözössÉGteremtők

Tisztelgés a magyar vallásszociológusok nagy nemzedéke előtt.

Szerkesztette: **Pusztai Gabriella** és **Lukács Ágnes**

Debrecen University Press, Debrecen, 2014, 406 oldal

A könyv címének gazdag jelentéstartalma van. Mit jelent a közösség? Egyrészt, a vallásszociológusok egy kisebb lélekszámú, de összetartó szakmai közösség tagjai. Teremtők, hiszen mind valami újat alkottak, valami pluszt tettek hozzá a tudományterülethez. A nagybetűkkel kiemelt „ÉG” az emberiség örök transzcendens felé törekvésére utal, ami által a „község” és a „teremtők” szavak is más dimenzióba kerülnek, hisz az Isten képmását viselő teremtmény közösségekben tudja igazán megérteni: honnan jött, s hová tart.

Az alcím: *Tisztelgés a magyar vallásszociológusok nagy nemzedéke előtt* – hiszen nemcsak elismert vallásszociológusok írásait találjuk a könyvben, de az idősebb nemzedék három tagjának köszöntésére is szolgálnak a tanulmányok. A vallásszociológusok szívesen köszöntik jubiláló mestereiket hasonló ünnepi kötetekkel. Korábban így született az *Úton* 2007-ben Tomka Miklós tiszteletére (Hegedűs – Révay 2007); az *Ami rejtve van s ami látható* című kötet Gereben Ferenc születésnapjára (Rosta – Császár 2008); vagy a *Vallás a keresztény társadalom után* a Tomka Miklósról emlékező kötet (Földvári – Nagy 2012). A szerkesztők (Pusztai Gabriella és Lukács Ágnes) az Előszó után négy nagy fejezetre osztották a tanulmányokat (*Jubilánsaink; Individuális és közösségi vallásosság; Vallásosság és oktatás; Kisebbségben vagy többségben?*)

A *Jubilánsaink* című fejezetben három olyan szerző tanulmányával találkozunk, akik meghatározták az elmúlt fél évszázad vallási közösségeivel foglalkozó szociológiai kutatások irányát. A három kutató: Gereben Ferenc, Kamarás István, Nagy J. Endre. A szerkesztők, rendhagyó módon, az ünnepeltek megszólalásra kérték. Gereben Ferenc írásában egy különleges kutatási módszert használ, az öninterjút (*Egy művelődésszociológus öninterjúja*). A művelődésszocio-

lógus – ahogy magát nevezi – úgy érzi: elérte azt a kort, hogy számot adjon eddigi életéről, munkásságáról, ezekről pedig kérdéseket tegyen fel. Ebben a formában pedig az önmagának feltett, irányított kérdésekre válaszol, mint egy valódi interjúban. A következő szerző Kamarás István, ő is életrajzát tárja elénk, rendkívül könnyed és olvasmányos módon. Felsorolja munkatársai nevét, így is köszönetet nyilvánítva nekik. Kalandos életének és kutatási területeinek sokszínűségéért, a kapott lehetőségekért és életéért hálát ad az isteni Gondviselésének. Nagy J. Endre tanulmánya a *Személytelen Rend szentségéről és a szubjektum lázadásáról* szól. Tudományos értekezésében a szerző a társadalom alrendszerének eldologiasodása, elidegenülése, és a társadalom ellen lázadó individualizmus konfliktusát elemzi.

Az Individuális és közösségi vallásosság című fejezetben bemutatott vallásszociológiai kutatások közül az első Földvári Mónika és Rosta Gergely tanulmánya – ők a Fiatal Vallás- és Értékszociológusok Szövetségének másfél évtizedéről írtak. A fiatal szociológusokból álló kör valójában egy tudományos fórum egyetemisták, doktoranduszok és alkotó szociológusok között, akik a vallással és az értékekkel foglalkoznak. Több mint tizenöt éve dolgoznak együtt a Faludi Ferenc Akadémián. Tudományos találkozót, előadásokat szerveznek. A kör megszervezője és vezetője Gereben Ferenc, akinek tehetséggondozó munkája nyomán egy új vallásszociológus nemzedék indult el a pályán.

Bálicity Csaba tanulmánya a népegyházi keretek között működő vallásos kiscsoportokkal foglalkozik. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a felnőtt hittanuló csoportok élete azt mutatja: a társadalom alapszabályai ma is jelentősen építenek a vallásosságra. Sajnos, a személyek közötti kapcsolatok hiányát nem helyettesítik azok a gyülekezetek, amelyek több száz tagot számlálnak. A szerző írásában keresi az okát annak, hogy miért tartják előnyösnek a felnőttek a kisebb csoporthoz való csatlakozást, milyen előnyökkel jár ez a tagokra nézve. A kutatás eredményei azt mutatják, hogy ezek a közösségek segítik az egyházszervezetek társadalmi beágyazottságát. E közösségek először hittudományi ismeretszerzésre, vallásgyakorlatra szerveződnek, majd messze túlmutat ezen tevékenységük, amikor élő kapcsolathálóként kezdenek működni.

Az ezt követő tanulmány címe *Időskori vallásosság a szociális otthonokban*, a szerzője pedig Bodacz-Nagy Zs. Boróka, aki a magyar társadalmat is érintő elöregedés problémaköréből indul ki, de ennek eddig feldolgozatlan aspektusát vizsgálja. Az idősödés megváltozott életformához vezet, de ez a változás

nem mindig természetes környezetben történik. Ez csak még inkább fokozódik, ha szociális vagy idősotthonban történik, ami gyakran a vallásosság megváltozását is maga után vonja. Persze, sok függ attól, hogy melyik intézetről van szó, és annak a vallásossághoz való hozzáállásától. A tanulmány a szociális intézetekben élők lelki jóllétének meglétéről vagy hiányáról, a lehetőségek megteremtéséről számol be.

A fejezet negyedik tanulmánya Máté-Tóth András munkája, melynek címe: *Mitikus mátrix – Jegyzetek egy bergeri fogalomhoz*. Peter L. Berger 2003-ban kiadott könyvében (*Questions of Faith*) a társadalmi-kulturális folyamatok megismerési és megértési folyamataira dolgozta ki ezt a fogalmat, ami a világban való tájékozódásunknak feltétele, s ami által létrejön a beleilleszkedés és összehangoltság érzésének stabilitása. Máté-Tóth András ennek a koncepciónak a mitikus mátrixát igyekszik összefoglalni munkájában, s azt nemcsak személyes szinten, hanem a nyilvános kultúráért és uralomért való küzdelem szintjeire kiterjesztve értelmezi.

Ezt követi Nagy Péter Tibor tanulmánya, melynek címe *Az „eredendő bűn” a 90-es évek elején*. Kérdőív segítségével kutatták azt, hogy kik hisznek és tagadják az eredendő bűn létezését. A kutató arra a megállapításra jut, hogy akik hisznek Istenben, illetve akik politikailag és szociálisan konzervatívak, azok egyetértenek az eredendő bűn létével. Akik azonban elvetik a kollektív bűnöket is a mindennapokban, azok sokkal kevésbé hisznek az eredendő bűn teológiai fogalmában. Nagy Péter Tibor tudományos értekezését Rosta Gergely és Földvári Mónika *Fiatal felnőttek vallásosságának változása az International Social Survey Programme (ISSP) – és a European Value Survey (EVS) – vizsgálatok tükrében* című munkája követi. A szerzőpáros arról ír, hogy milyen vallási trendek hódítanak a magyar fiatalok körében, és hogy ezek megegyeznek-e a felnőttekével, illetve csökken-e a vallások szerepe az individualizáció folyamatainak hatására.

A fejezetben Révay Edit tanulmánya zárja a sort, munkájának címe *A szerzetes hivatás motivációi – avagy a boldog rászédettek*. Néhány, főként pszichológiai elméleti koncepció kutatási eredményekkel való összevetése alapján született a tanulmány. A kutatás három mérésben zajlott le 1997-ben, 2012-ben és 2013-ban. Szerzetesrendekhez tartozókat kérdeztek, hogy számukra a vallásos élet foglalkozás, hivatás vagy hívás-e. Milyen motiváció állt a hivatásuk mögött, és a belépés előtti elképzeléseik megváltoztak-e idővel.

A *vallásosság és oktatás* című fejezetben először Kardos Katalin *Felsőoktatási szakkollégiumok és hallgatóságuk – Egy országos szakkollégiumi kutatás másodelemzésének tapasztalatai* című tanulmányát olvashatjuk. A szerző az egyházi szakkollégiumok közösségi és tanulmányi rendszeréről ír, kutatásának fő célja a felekezeti szakkollégiumi diákok összetételének és feladatainak, tevékenységének leírása, s elsősorban a felekezeti és állami szakkollégiumok közötti különbségekre fókuszál. Azt emeli ki, hogy a felekezeti szakkollégiumokban több a nagycsaládos és az alacsonyabb jövedelmi státusú családból származó hallgató. Megállapítja, hogy az egyházi szakkollégisták tanulmányi előmenetele jobb, s eredményeik eléréséhez fontosnak tartják a szakkollégiumi státuszt.

Kopp Erika tanulmánya – az *Egyházi iskolák tanulói összetételének vizsgálata* címmel – a kompetenciamérések háttérváltozóinak elemzésére tesz kísérletet, hogy a felekezetek iskolái közti különbségekre derítsen fényt. Az egyházi iskolák hatékonysága egyre népszerűbb kutatási téma, mivel a Pisa-mérések szerint a magán- és egyházi iskolák kiemelkedően teljesítenek. Számos kutatás fókuszál a tanulói eredmények és más változók közötti kapcsolatra vagy az egyházak által fenntartott iskolák közötti különbségekre. Előzetes kutatása különböző iskolai és tanulói adatok elemzésén alapul, illetve az egyházak által fenntartott iskolai csoportokra fókuszál. Az eredmények alapján megerősíthető, hogy vannak különbségek e csoportok között, de a kutatóknak kevés adatuk van ahhoz, hogy a katolikus, evangélikus és a református egyházi iskolák közötti különbségeket meggyőzően fel lehessen tárni.

Morvai Laura témája a *Pedagógusok a fenntartóváltás után* című tanulmányban az egyházi iskolává válás pedagógus professzióval összefüggő problémáinak vizsgálata. A szerző a változásokban érintett Borsod-Abaúj-Zemplén megyére koncentrálna. Igen sokrétű, de mégis konkrét a kutatási téma – elsősorban azért, mert a 2010-es törvényi felülvizsgálat utáni időszakról foglalkozik, amikor számos állami iskola került egyházi kézbe. Azt vizsgálja, milyen továbbképzések segítették a pedagógusokat új feladataik elvégzésében, melyek az egyházi átvételből adódóan az új helyzethez és iskolakultúrához való alkalmazkodást kínálták.

Rébay Magdolna cikkében történeti megközelítést alkalmaz, mikor a felekezeti iskolák finanszírozására tett református javaslatokat vizsgálja a Horthy korszakban. Német Nóra Veronika az egyetemi hallgatók olvasási és internetezési szokásairól ír a *vallásosság tükrében*. A kutatásban 250 egyetemi hallgatót kérdezett meg, a fókusz pedig a vallásosság és az olvasás közötti kapcsolat

megtalálásán volt. Az eredmények szerint egyértelműen megerősíthető volt a vallásosság és az olvasás közötti kapcsolat.

A *Kisebbségben vagy többségben?* című fejezetben az első tanulmányt Hegedűs Ritától olvashatjuk: *Kisebbségben – kontextuális hatás a vallásosság őrzésében*. A kutatásban azt vizsgálták, hogy egy iskolázottság szerinti társadalmi csoport vallásossági aránya miként érintette az egyén hitbéli kitartását. Ehhez Hámori és Rosta 2011-es elemzését és a 2008-as *Ifjúságkutatás* vallásosságra koncentráló adatait használta fel a szerző. A kutatás két legfontosabb eredménye, hogy nagyobb az esély arra, hogy felnőttkorra is sikerül „átmenteni” a vallásosságot, ha a csoportban nagyobb a vallásos emberek száma, s ugyanez a hatása annak, ha vallásosság szempontjából nagyon heterogén iskolázottsági csoportról beszélhetünk.

Ezt követi Pusztai Gabriella és Fényes Hajnalka tanulmánya, mely az önkéntesség és vallásosság összefüggéseivel foglalkozik eltérő felekezeti kompozíciójú közegekben – ami ez esetben különböző országokat jelent. Az egyetemisták körében a templomba járás szoros kapcsolatban van az önkéntességgel, s azok a diákok, akik tagjai vallásos közösségnek, sokkal gyakrabban önkénteskednek, mint azok, akik nem tagjai ilyen közösségnek, miközben a kizárólag személyes vallásgyakorlatot folytatók kevésbé vállalnak önkéntes feladatokat. A kontextus hatását is határozottan ki tudták mutatni a szerzők, amennyiben a többfelekezetű térségekben nemcsak a hallgatók vallásgyakorlata volt aktívabb, hanem az önkéntesség intenzitása is. Ezekben a közegekben még azoknak a felekezeteknek a tagjai is aktívabbak voltak, melyeknek más országban passzívabb tagságuk volt. A partiumi kontextusban a kis protestáns felekezetek vallásgyakorlat és önkéntesség szempontjából kiemelkedően teljesítettek.

A két következő tanulmány a cigány/roma közösségek vallásosságára koncentrált. Bartl Ágnes *A romák felekezeti megoszlását* vizsgálta a 2001-es és 2011-es népszámlálás alapján. Bemutatja a jellemző roma magyar közösségeket, szemben a többséggel és a kisebbségekkel, továbbá olvashatunk az egyházközségi tagságukról és a regionális eltérésekről. Gyetvai Gellért tanulmányának címe: *Keresztény roma gyülekezetek Magyarországon* – ebben felülvizsgálja azt a prekonceptiót, hogy a roma/cigány népesség jobban vonzódik a karizmatikus vagy keleti liturgiát követő irányzatokhoz, s megállapítja, hogy ennek oka elsősorban az, hogy ezeknek a felekezeteknek a cigánymissziós aktivitása az átlagon felül áll. A cigányság területi elrendeződése és a vallási közösségi aktivitásuk

összevetésekor fény derül arra, hogy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei és a hevesi cigányok szignifikánsan gyakrabban kapcsolódtak be vallási közösségekbe, mint más régiókban élők.

Keller Tamás írása a vallás- és értékszociológiai vizsgálatok kutatás-módszertani megfontolásait gazdagítja: *Gondolatok a kultúra méréséről és a mérés néhány következményéről*. Szerinte a szociológusok ritkán veszik figyelembe az egyes országok értékrendszerét a nemzetközi összehasonlításban, máskor viszont konstansként kezelik ezt, noha az országok értékei változóak, mert az ország népessége is változik. Ebben a tanulmányban megpróbálja megkülönböztetni az egyéni és országos értékszinteket. Szerinte a jó mérőeszköznek az értékrendszerrel függetlennek kell lennie.

A könyvet elolvasva elmondható, hogy a *Közösségteremtők* című kötet nemcsak elismert és fiatal vallásszociológusok közösségét reprezentálja, hanem – mivel a kutatási eredmények színesek, sokrétűek – széles körképet ad a vallásosság állapotáról, jelenéről, hatásairól. Olyan kérdéseket, vizsgálati területeket villant fel, melyek lehetőséget kínálnak azoknak a kezdő kutatóknak – így e sorok írójának is –, akik még most kezdik elkötelezni magukat e kutatási terület iránt.

IRODALOM

- CSÁSZÁR Melinda – ROSTA Gergely (2008): *Ami rejtve van s ami látható: Tanulmányok Gereben Ferenc 65. születésnapjára*. Loisir Kiadó, Piliscsaba – Budapest
- FÖLDVÁRI Mónika – NAGY Gábor Dániel (2012): *Vallás a keresztény társadalom után: Tanulmányok Tomka Miklós emlékére*. Belvedere Meridionale, Szeged
- HEGEDŰS Rita – RÉVAY Edit (2007): *Úton...: tanulmányok Tomka Miklós tiszteletére*. Szegedi Tudományegyetem, Vallástudományi Tanszék, Szeged
- PUSZTAI Gabriella – LUKÁCS Ágnes (2014): *Közösségteremtők: Tisztelgés a magyar vallásszociológusok nagy nemzedéke előtt*. Debrecen University Press, Debrecen

E SZÁMUNK SZERZŐI

ARANY LAJOS – szerkesztő, irodalmár

BERTHA ZOLTÁN – irodalomtörténész

EGED ALICE – történész

IVÁN NIKOLETTA – doktorandusz

KEDVESNÉ HERCZEGH MÁRIA – zenepedagógus, népzenekutató

KISS CSABA MÁRTON – zenetudós, karmester

KMECZKÓ SZILÁRD – filozófus

TÓTH FERENC – mestertanár

VITÉZ FERENC – irodalmár, kultúrakutató